Poštarina plaćena u gotovu

NARODNA STARINA

ČASOPIS ZA HISTORIJU I ETNOGRAFIJU JUŽNIH SLOVJENA
GLAVNI UREDNIK:
DR. JOSIP MATASOVIĆ, PROF. UNIV. U SKOPLJU
GLASILO MUZEJA GRADA ZAGREBA, UREDNIK: GJURO SZABÓ, RAVNATELJ MUZEJA
GLASILO ETNOGRAFSKOG MUZEJA U ZAGREBU, UREDNIK: VL. TKALČIĆ, UPRAVNIK MUZEJA
GLASILO GRAFIČKE ZBIRKE U ZAGREBU, UREDNIK: DR. A. SCHNEIDER, SVEUČILIŠNI PROFESOR

28

Doštampano g. 1934.

„NARODNA STARINA"

izlazi godišnje u četiri sveska. Časopis za povijest i etnografiju južnih Slovjena. Glavni urednik: Dr. Josip Matasović, prof. univ. u Skoplju (Universitet). — Rukopisi, listovi u zamjenu i knjige na recenziju šalju se: Uredništvu „Narodne Starine" Zagreb 6. poštan. pret. 14. — Novac za pretplatu šalje se samo čekom Poštanske Štedionice, podružnice u Zagrebu br. 34.420 ili podružnice u Sarajevu br. 8391. Uprava „Narodne Starine" razašilje čekovne uplatnice besplatno. Adresa uprave: Zagreb 6, pošt. pret. 14. — Knjižarska je kupovna cijena ovomu svesku Din 40·—, a za stalne pretplatnike (i kod povjerenika) Din 32·—. Pretplata se plaća unapred! — Plativo i utuživo u Zagrebu.

SADRŽAJ 28. SVESKA:

	Str.
Gjuro Szabó: Iz prošlosti Daruvara i okolice (sa 8 slika)	79
Dr. Josip Matasović: Knez Lenard, kaptoloma zagrebačkoga kramar (sa 2 slike)	99
Dr. Josip Matasović: Milan Prelog (sa 1 slikom)	115
Milan pl. Praunsperger: Nešto o starom hrvatskom oružju II. (sa 1 slikom)	130
Dr. France Mesesnel: Manastir Morača i njegove ikone (sa 1 slikom i 2 table)	133
Krsto Stošić: Eksplozija barutane u Kotoru g. 1730.	134
Ante E. Brlić: Baron Taufferer i francusko-hrvatska legija g. 1795.	135
Dr. Aleksej Jelačić: Pabirci iz arhiva dvora Ščrbinec	138
Gjuro Szabó: Slika Zagreba iz godine 1843.	139
Publikacije	140
Bilješke	141

Upozorenje pretplatnicima „Narodne Starine":

Svesci 9., 11., 12., 13. i 15. još su u pripremi zbog nedostatnog broja pretplatnika i zaostalih naplata za prijašnje sveske. To je uzrok dosadašnjem zastoju ovog časopisa. Čim se ukaže mogućnost izdat će se napomenuti zaostali brojevi. Reklamacija suvišna, a pretplata je potrebna.

Uprava „Narodne Starine".

Gospodin ministar prosvjete Kraljevine Jugoslavije, uvažio je i preporučio je svojom odlukom od 12. IX. 1930. Pbr. 32472 i 17. VIII. 1933. Pbr. 29.466. naš časopis „Narodnu Starinu" svima školama i prosvjetnim ustanovama u zemlji.

U svakom svesku nalazi se na 2. strani omota naznačena cijena dotičnoga sveska. — Cijene su različne, jer su i pojedini sveski različnoga opsega i opreme.

Iza primitka ovog sveska molimo narednom poštom odmah poslati pretplatu i za 29. svezak (Din 32·— priloženim čekom), jer bez pretplate napred plaćene ne ćemo moći izdati sv. 29. koji je gotov.

Naplata se i pretplata vrši samo čekom.

Uprava „NARODNE STARINE" (Zagreb 6, pošt. pret. 14) moli čitaoce časopisa da prošire krug stalnih pretplatnika. Dosadašnji broj i više je nego premalen za uredno izlaženje.

Naši primaoci neka ne čekaju dok im pošaljemo opomene i nove čekovne uplatnice nego ih molimo da naplatu svakog sveska obave, čim prime svoj primjerak. Kad već ne može biti pretplatnika t. j. onih koji unapred plaćaju, neka bude bar urednih platiša. A ko je zbilja pretplatnik neka izvoli sačuvati priloženu čekovnu uplatnicu za kasnije.

Uprava „Narodne Starine"

* Dobivamo suvišne reklamacije: zašto ne izdamo zaostale sveske i zašto izdajemo sveske preko reda? Kad bi interesenti „Narodne Starine", svaki pojedini u krugu svojih znanaca, našli samo po jednog novog pretplatnika, svi bi upiti i (suvišna) čuđenja bila posve izlišna, jer bi se tako našlo bar najpotrebnije pokriće naših troškova i tako časopisu osigurao izlazak. Toliko kao odgovor na reklamacije. **„Uprava Narodne Starine"**

Za napredak i raširenje »Narodne Starine« zauzeli su se u posljednje vrijeme:

Ante Kovač, narodni poslanik i sekretar Narodne Skupštine, Beograd. — Pavao Horvat, ravnatelj Prve hrvatske štedionice, Zagreb. — Dr. Grga Novak, sveučilišni profesor, Zagreb. — Dr. A. Cuvaj, generalni tajnik Trgovinsko-Industrijske Komore, Zagreb. — Mirko Stanisavljević, gradski r. savjetnik, Zagreb. — Dr. Aleksej Jelačić, profesor, privatni docent universiteta u Skoplju. — Prof. Josip Antunović, narodni poslanik, Zemunik. — Dr. Petar Bulat, profesor Vojne Akademije, Beograd. — A. pl. Walter, pukovnik-auditor u m., Zagreb.

Priložili smo čekovnu uplatnicu za naplatu ovog broja, no budući da je gotov i sv. 29. umoljavamo da izvolite poslati i pretplatu D 32 za taj broj, da bismo ga uzmogli iskupiti i raspačati.

U pripremi se nalazi i poseban broj o Splitu i o Primorju, koji bismo uskoro izdali, ako se javi dovoljan broj abonenata. I taj broj je poludovršen i čeka potreban broj sigurnih primalaca. Taj nedostatak jedini je uzrok, što smo još uvijek u velikom zastoju i u velikom deficitu.

Susretljivošću Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu, naročito pak njezina generalnog tajnika g. dr. A. Cuvaja, omogućeno nam je povodom objavljivanja studije našega glavnoga urednika o zagrebačkoj trgovini XVII. stoljeća, koja započima izlaziti u ovom broju »Narodne Starine«, da je snabdijemo većim nizom prikladnih ilustracija.

Slobodni smo skrenuti najozbiljniju pažnju svim našim čitaocima a napose stalnim pretplatnicima kao pravim prijateljima »Narodne Starine« na prvu rubriku prve strane ovoga lista. Već smo preko deset odnosno sedam godina u zaostatku sa 5 (pet) svezaka, pa se stoga i knjige III.—VI. uopće još ne mogu uvezivati, jer nijesu kompletne. Pitanje je, ko će i kada omogućiti, da se ovi dijelom već složeni svesci jednom otštampaju i da se »Narodna Starina« nađe u redovnoj kolotečini? Sa podrug stotine redovnih pretplatnika, koji su se dosad odazivali na naše brojne pozive, doista to nije moguće učiniti. Ima li dakle uopće načina, da se taj bitni zaostatak u izlaženju »Narodne Starine« nadoknadi u dogledno vrijeme? Prijatelji »Narodne Starine« temeljito bi zadužili ovaj časopis, kada bi pronašli put da se napokon izdadu i svesci 9., 11., 12., 13. i 15.

UPRAVA »NARODNE STARINE«.
Zagreb 6, pošt. pret. 14.

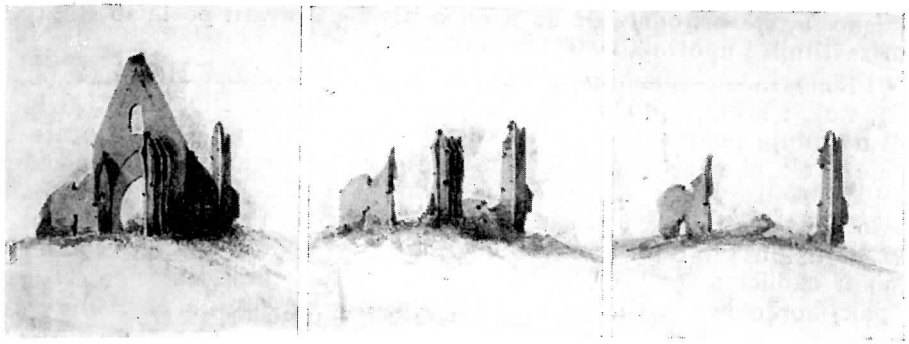

GJURO SZABÓ: IZ PROŠLOSTI DARUVARA I OKOLICE

I. Stari vijek. Res Publica Iasorum.

Ostaci predistorijskoga doba slabo su još poznati (Hranilović-Hirc: Zemljopis I. 38. 48.), ali kako su zajamčeni znatniji arheološki nahođaji u cijelom kraju, nije moguće da ne bi i pradavni čovjek ovdje svoje domove podigao, gdje mu je priroda davala i bogate šume i ravno polje i obilje vode, pa napose tople vode. Svakako su u predrimsko doba ovi krajevi bili već nasvim napučeni, a toga naroda nije ni za rimsko doba nestalo. Dapače, baš iz spomenika rimske epohe znademo i ime toga velikoga plemena, koje je nastavalo ove krajeve sve do Drave. To su bili Iasi, pleme panonsko, komu se ime nije ni do današnjega dana izgubilo, ma da ga moramo u drugim stranama opet potražiti. Po njima su se nekada zvale i Varaždinske toplice Aquae Iasae (ili Iassae), a spomenici iz tih toplica govore jasno, koliko su ih Rimljani cijenili, šta više i opravili s temelja, kad su ognjem postradale. No kakovom su zapravo plemenu ti Iasi pripadali, teško je sigurnošću kazati. Možda je to bila neka mješavina ilirskih i keltskih plemena.

Svakako je upokorenje Panonije bilo težak posao za Rimljane. Već je polovicom posljednjega stoljeća prije Hrista bio Ilirik u sferi rimske vlasti, ali daleko od pokorenja, koje je završeno zapravo istom nakon ustanka Batona i triumfom Tiberijevim godine 12. p. Ch. I otada tek nastaje pravi rad Rima: i pokoreni narodi sad su samo zapravo u ulozi rimskih kolonista, koji rade sve za Rim, koji primaju jače okove s velikim i dobrim cestama, što ih povezuju još jače s Rimom. A te su ceste služile još daleko i u srednjem vijeku, pa ih isprave u međašima često spominju kao via antiqua, stari drum, a još i danas po gdjekoje služe prometu, kao što su služile često još u predrimsko, pa usavršene u rimsko vrijeme, dapače i na vojnim kartama bilježe se kadšto i danas »Römerstrasse« n. pr. kod Petrinje. Kad su, dakle, tako pokoreni narodi prihvatili posve rimsku kulturu i forme rimskoga života nisu se više mnogo razlikovali od pravih Rimljana, već su se smatrali Rimljanima, rođenima u Panoniji. Pogotovo su posvuda toplice mamile Rimljane, onaj narod, koji je u doba svoje najveće moći posagradio terme, gorostasne, kako ih ni do sada nije nikada svijet više

podigao. Pa je prirodno, da se u današnjem Daruvaru postavio Rimljanin kao zaštitnik i upotrebljavač tih toplica.

Pleme Iasa[1]) spominje Plinius u svojoj »Naturalis Historia« (3, 25, 149), koji spominje, da im zemlju protiče Drava, pa Ptolomej, (2, 14, 2) koji određuje položaj Jasa u istočnom kraju srednjega dijela Gornje Panonije. Tek nije lako utvrditi ime rimskoga Daruvara. Jer, napomenuo sam, da Aquae Iasae označuju Varaždinske toplice, pa nije to isto ime moglo označivati i Daruvarske kupke. Nu to nije nikako ni potrebno, jer kod Varaždinskih toplica nije bilo vjerovatno većega mjesta, i ako se i tamo u okolici n. pr. kod Tuhovca našlo dosta rimskih starina. Daruvar je pak morao biti u rimsko doba znatno mjesto, možda središnja varoš cijeloga plemena Iasa.

Stari itinerariji ne daju jasna odgovora. Na Peutingerovoj karti, koja je očito kasni preris starorimske Castoriusove karte (a nabavio ju je za bečki svoj dvor princ Eugen Savojski, baš kad je boravio u logoru pred Beogradom i danas se čuva u Nacionalnoj Knjižnici (prije Hof-Bibliothek) u Beču, samo nedostaje početak) nema oznake ceste koja bi ovuda prolazila. Nego na Itineraru Antonijevu (ed. Parthey. str. 125.) nalazimo na cestu iz Siska u Osijek: Siscia—Varianis XXIV. — Aquis Balissis XXI. — Incero XXV. — Stravianis XXIV. — Mursa XXX. Tako bi cesta išla bila iz Siska u Kraljevu Veliku, a odatle u Aquae Balissae. Već je Katančić (Orbis Vetus I. 369), pa Kukuljević (Rad XXIII.) mislio, da je to sadašnji Daruvar ili Lipik, a Ortvay je odlučno za to, da je to jedino Daruvar. I Mommsen je u svom Corpus Inscriptionum Latinarum odlučno za Daruvar, dok Klaić meće to mjesto na mjesto sadašnje Velike kod Požege, ali očito s nepravom, jer u Velikoj nema rimskih ostataka, a malo ih ima u Lipiku. Ime Aquae Balissae dolazi i na jednom spomeniku iz Rima (CIL. VI. 3297), gdje se spominje Ulpius Cocceius, vojnik iz Gornje Panonije »natus ad Aquas Balisas«.[2])

Na žalost među arheološkim spomenicima ima sila falsifikata, koje je skrivio † Luka Ilić Oriovčanin, prerevni sabirač starina i ilirsko-hrvatski pisac (»Starožitnosti«, rukopis u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu; »Lovorike« itd.), koji je i Mommsenu htio podmenuti svu silu natpisa, koje je sam fabricirao, a navodno ih je našao pri svim mogućim sredovječnim gradinama! Neki su napisi (4002—4005) krivo označeni, kao da potječu iz Daruvara, a zapravo potječu iz Djakova. No prije no što spomenem natpise navest ću ono, što se od rimskih građevina tu nalazi.

Već Taube[3]) upozorava na te ostatke (1777.), a kad su ovuda prolazili učeni peštanski profesori Piller i Mitterpacher, da prouče zagonetne pojave u požeškom selu Eminovci (1782.), spominju podzemne zidove, velike lijepe stupove, cigle, koje se već načinom pečenja razlikuju od sadašnjih (str. 93.), a Csaplovics govori g. 1819. o nasipu u šumi,

[1]) Brunšmid Jos. dr.: Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu I. Zagreb 1904—1911. str. 337—340.

[2]) Ortvay: Magyarország régi vizrajza a XIII dik század végeig. Budapest 1882. I. 88. Rukopisi Itineara Antoninovog imaju uz Balissis i varijante: Basissis, Valissis, Basilis. Kukuljević je pomišljao, da je to ime Bal-issis tek skraćenica od Balneis Isis (=Iasis), no to se ne može prihvatiti.

[3]) F. W. Taube: Hist. u. geogr. Beschreibung d. Königreichs Slavonien... Lpz. 1777. — Piller et Mitterpacher: Ite per Posegamam Slavoniae provinciam... Budae 1783. — Joh. v. Csaplovics: Slavonien u. zum Theil Croatien. I. Pesth. 1819.

o iskopanom kamenju i opekama, spominje, da je Antunova kupka[4] zidana na antičkim temeljima, »govori o tri zidane grobnice s mozaikom« nad rimskim vrelom, gdje su navodno nađene starine i otposlane u Peštu. Danas (g. 1932.) vidi se put kroz šumicu, kojim se ide u vinograde sav posut kamenjem, ciglom i crijepom do židovskoga groblja. Tu se vidi jasno veliki dvogubi nasip, a dalje nema ni opekama ni kamenu ni traga; očito je taj gornji put bio rimski zid, koji je tu završavao. Na desno od puta u šumici vide se na dva mjesta (jedno nad kamenolomom, drugo nešto sjevernije) jasno ostatci zidova i šanaca, a rimska cigla svjedoči rimsko porijeklo. Odmah do šumice prostiru se prostrana polja, koja se na gruntovnoj mapi zovu Stari Slavik, a sva su polja i danas puna rimskih cigala i kamenja; tu se vrlo često nalaze novci različnih rimskih careva do Konstantina. Pred par godina, otkriveni su fundamenti (3 polukruga) na tim poljima uz šumicu, ali su doskora opet zatrpani. Uz židovsko groblje našao se g. 1907. jaki zid, mjestimice dvostruk, koji je obilazio uokolo do blizu željezničke pruge, a sad je to kamenje rasprodano. Na jednom mjestu našlo se lijepo profilovano kamenje, koje je vrlo nalik bilo kamenju nimfeja u Varaždinskim Toplicama, što danas služi tamo za sjedala, nedaleko rimskoga zdenca. Malo podalje nađena su i dva kamena s napisima, koje ću niže spomenuti. I na suprotnoj strani prema katol. groblju nađeni su g. 1925. neki fundamenti građevine neobična oblika, sad je to kamenje odveženo i spremljeno za posipavanje cesta na groblje. No rimski se Daruvar sterao i tamo, gdje je i sada mjesto, a vrlo je vjerovatno, da se protezao i do humka, na kojem je stajala kasnije sv. Jelena Podborska.

Nasuprot toga humka na poljanama, koje nose starinsko ime Kantara, našao se g. 1920. vrlo lijepo sačuvan nadgrobni kamen, koji se danas nalazi u Zagrebu, a podaje nam važne vijesti. Do sada još nije objelodanjen. To je čvrst vapnenac, (vis. 152 cm, šir. 86, debeo 70 cm). Na postranim stranama po jedan barbarski izrađen kip vojnika sa frigijskom kapom, mačem i štitom, a na prednjoj je strani napis u lijepim slovima II. stoljeća p. Is.

D. M.
AEL. L. FIL
AELIANO. SCRI
BAE. DEC. III VIR
M. IASORVM
AN. XLV. AET
LAELIANVS
PATRI PIISIMO
F. C.

Napis nam kazuje, da je rimski Daruvar bio u to doba municipium Jasorum, dakle da je pleme Jasa dobilo posebne povlastice, koje su mu davale rimsko pravo. Taj je municipij bio upravljan od decuriona quattuorvira, neke vrste pokrajinskoga senata, a Aelius Lucii filius Aelianus, koji je sa 45 g. umro bio je pisar te oblasti, neke vrste bilježnik.

Taube i Ccaplovics spominju jedan sumnjivi napis (koji nije sačuvan)

[4]) Ovo je »rimsko vrelo«, kasnije Julijevo vrelo u šumici na desno od kupališta. Leži podno nekadašnje rimske kolonije, koja je dopirala do sad. židovskog groblja.

THERMAE
IASORVENSES H. C.

(Herculi consecratae), no Piller i Miterpacher nisu ga vidjeli, dok su vidjeli drugi, (a navodi ga i Mommsen (4000), a Taube ga je spomenuo mnogo opširnije:

DIVO
COMMO
DO RES PV
BLICA IA
SORV

Danas nema više toga kamena s natpisom, i ne zna se kamo se izgubio.

Već je Taube opazio, da je ime ovog cara ostalo neradirano. Očito je i taj kamen služio za kasnije opravke kao materijal, kako su i drugi već poslužili, koji su g. 1907. kao materijal nađeni. Možda je taj ulomak bio u podnožju kojega kipa caru Komodu (180.—192.), a vjerovatno je, da su i drugim vladarima tu bili postavljeni brončani kipovi. Kad se u kolovozu g. 1877. kopala jama za gašenje vapna u dvorištu kuće ljekarnika Kuševića[5]), gdje je onda bio kr. kot. sud, nađeni su tamo fragmenti velikog brončanog spomenika: komad desne noge, komad trbuha s muškim spolovilom, dva komada repa. Sad je to u arheološkom muzeju u Zagrebu. Teško je dakako ustvrditi, da su to ostaci kipa baš cara Komoda, jer su i natpisi drugog vladara sačuvani.

U tom dvorištu ljekarnika Kuševića nađeno je još drugih predmeta, pa se čini, kao da je tu bio neki centar rimskoga Daruvara.

Tako su tu nađena u isto vrijeme i tri žrtvenika s natpisima, od kojih je jedan zatrpan, kako slabo pouzdani Luka Ilić priopćuje. Prvi je i drugi sačuvan, ali su natpisi tako trošni postali od dugog stojanja pred daruvarskim dvorom, da se danas jedva čitaju. Mommsen podaje ovakav napis: (3998)

I. O. M. DOL
PRO. SALVTE. IMP. L. SEP
SEVERI. ET. M. AVR. ANTONINI
aVGg I I I I I I I I I I I Q. CAR
MEVS. IVLIANVS. 4. LEC. VII
GEM. CVM. IVL. ATTiCILLA. ET
CARMAeIS. SECVNDO. ET. ATTI
CILLIANO. FILIS. V. S. L. M

(3999.)
I. O. M.
DOLOCENO
SECVNDIVS
RESTVTVS
LEG. X. GEM
PRO. SE. ET
suIS
POSVIT.

[5]) B r u n š m i d, Antikni figuralni spomenici u Hrv. nar. muzeju u Zagrebu. str. 51.

[6]) Septimius Severus (193.—211.) nadovezivao je svoju lozu na Antonina nazivajući se sinom M. Aurela Antonina (160.—180.) a bratom Komodovim (180.—192.). Zato su tu naročito spomenuta oba cara, a valjada i zato nije Komodovo ime na nestalom spomeniku izradirano, jer je taj nastao tek za Septimiusa Severusa.

Sarkofag iz Bastaja, kasnije u Daruvaru. (Rimski, ranokršćanski posao, orijentalni utjecaji.) Sada u Zagrebu.

Treći natpis na žrtveniku, koji je navodno opet ukopan glasio je prema Iliću:

I. O. M.
IM MAR . . . VIC
IM VIP NIRO
II COS
VM . . . OT
VI L LO . . . S

Mommsen ga stavlja među sumnjive. Prva su dva vojnička zavjetna žrtvenika u počast Jupitra Dolichenskoga. Štovanje toga boga donešeno je s vojskom iz Sirije: Doliche je starinsko mjesto u Komageni k. Aintaba, gdje je stajao znameniti hram Zevsa Dolichenskoga, a još je danas tamo svetište Dülük baba! Taj se je Zev, koji je u 2. stoljeću došao u Evropu prikazivao u oklopu sa frigijskom kapom, gdje stoji na biku, držeći u desnici dvostruku sjekiru, a u lijevoj grom i strijelu. Iz natpisa saznajemo da su u počast bogu, a jedan za spas careva (Sept. Severusa i M. Aureliusa) postavljeni, čujemo imena sasvim romanizirana, ali ipak s barbarskim prizvukom, prokazuje nam se, kojima su vojnim jedinicama ti vojnici pripadali. A kako su te tri are zajedno nađene, a uz to i komadi razbijenoga brončanoga carskoga kipa, možemo s nekom sigurnošću zaključivati, da je na mjestu Kuševićeve ljekarne (negda Kotarski sud) postojalo svetište, koje je g. 1877. otkriveno.

Dva dalja komada spadaju očito skupa. To je gornji dio, koji pokazuje tri poprsja i donji — fragment — koji sadrži napis, a skupa čini nadgrobni spomenik.

L LVA
MILCO
PRETOR
VAL DIGNI
VF ADATILI
NIA MATER . . . I
PIENTISSIMIS EC

Likovi su dosta ukusno izrađeni. Sada se nalaze u Zagrebu. Čita se: L. Valerio . . . militi cohortis pretoriae et Valerio Digni . . . ., vivis fecit Adatil et . . . . . nia mater, filiis pientissimis — fecit. Mati pokapa svoje sinove. Odakle taj spomenik, koji je također dugo trunuo na vlažnom mjestu u gospoštijskom parku? Danas to nitko ne zna, ali se sačuvao fragment nekoga dopisa Vlad. Zdelara, učitelja 50-tih godina XIX. stoljeća, Ivanu Kukuljeviću, te javlja, da su dvije takove ploče pronađene; na jednoj su glave podjednake, a na drugoj je srednja mnogo manja. Te druge danas više nema. Nađene su po tom obje na humku, na kojem je bila opatija sv. Jelene, nasuprot mjesta, gdje je otkriven onaj prvi spomenuti kamen u Kantari![8])

Iza zgrade Jugoslavenske akademije u Zagrebu leži danas veliki sarkofag sa značajnim ornamentima od vinove loze i lišća: na jednoj strani dva pantera među lišćem loze, sprijeda dva genija pokraj plohe, određene za (nikad neizvedeni) napis. Pokrovac imitira po običaju krov rimske kuće. Uz taj je spomenik bio još jedan pokrovac od sličnoga sarkofaga, ali taj je kasniji vlasnik zemljišta razlupao. I za taj mramorni sarkofag ne zna nitko, odkuda potječe, tek prije spomenuto pismo veli, da je nađen u susjednim Bastajima, g. 1842., gdje se na tisuće cigalja otkopalo i rasprodalo. Kod otkrića namjerili se kopači tada na mozaikom urešenu grobnicu, sve su to potamanili, a i sam sarkofag oštetili, a ništa nisu našli osim kostiju. Tada dade grof Julije Janković taj sarkofag prenijeti u Daruvar, da ga kasnije otpremi u novi svoj park u Stražemanu. Ali on osta tu do novijih dana. S njim su nađene još tri ploče s latinskom mrtvačkom pjesmom, od koje je jedan komad danas uzidan u prizemlju daruvarskoga dvora, a priopćio ga je Kukuljević u »Natpisima« (str. 32. pod br. 108.) s krivim podatkom, da je iskopan u Dežanovcu i da je natpis na škrinji. Sačuvani je komad na tvrdom vapnencu sa slovima kasnijega doba; sadržaje dio mrtvačke pjesme u tajanstvenim aluzijama, a počinje sa »Tartareis ruptus fornacibus implicat omnem - perpetuum vitae quondam datum« . . . Nu onaj list Zdelarov donosi još dva fragmenta, koji nisu nigdje priopćeni, a možda i k takovom carmenu pripada i onaj fragment, koji spominje Mommsen u III. sv. C. I. L. pod br. 206 a) b) iz Bastaja, po Kukuljevićevom prepisu. Mommsen misli, da bi oba fragmenta možda skupa spadala, nu do sada je sačuvan i u gradu uzidan samo jedan dio; dok se drugi zametnuo:

[7]) Brončani kip sigurno kojeg cara nije dakako djelo domaćeg majstora već očito pravljen u kojoj talijanskoj ljevaonici, kako bi danas kazali »u serijama«, pa su pojedini komadi šiljani diljem ogromnog rimskog svijeta!

[8]) U tom sam predjelu našao još zidova s fragmentima mramora antikne provenijencije.

. . . RA DE FRAGMINE FICTI
— — ECTVM VIDIT HARENA
— — MENTIS AGENDVM
— — FRANGERE MOTV.

(dulj. 40 cm., vis. 24 cm.).[9])

Ovi su fragmenti sigurno iz grobnica, ne spadaju u srednji vijek, kako je Kukuljević mislio, već u kasnorimsko doba, u doba prvoga kršćanstva. Prema tomu je i onaj sarkofag od mramora očito kršćanski, dopremljen iz Italije, a na to usmjeruje i sama dekoracija sarkofaga.

Konačno valja spomenuti ona dva napisa, koja su g. 1907. nađeni na Kunešovoj livadi, pa su otpremljena u Zagreb u muzej. Klasično ih je publicirao sa ilustracijama Brunšmid u svojim »Kamenim spomenicima Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu« (str. 338—340). Prva je ploča s natpisom u čast cara Gordijana III. (238.—244.) vis. 0.80, dug 1.47, deblj. 0.21, od pješčenjaka, slomljena u 3 dijela.

IMP. CAES. M. ANT
GORDIANO. PIO
FELICI. AVC. R. P. IAS

»Imperatori Caesari Marco Antonio Gordiano Pio felici augusto Respublica Iasorum.« Drugi je kamen baza figure carice Sabinie Tranquillae, supruge Gordijana III. Pješčenjak, vis. 123 cm, šir. 49 cm, deb. 58 cm. Gore su 2 rupe, gdje je izčeznuli kip bio usadjen. Napis:

SABINI
AE TRAN
QVILLI
NAE.
AVG
R. P. IAS.

[9]) Ovdje prepisujem radi potpunosti ona dva fragmenta mrtvačke kuće, pjesme, što je spominje Zdelar. On a) navodi, da su ploče bile smještene u hambaru, ali tamo ih nema. Jedan je uzidan sada u dvoru.

a)
— — CVM CI
ADQVE S — —
SACRILEG — —
NUMINI E — —
ET IVSSIS PE — —
SEPTIMATVM R —
CONTEMPTO — —
ET BENE CREDENT — —
VERBERIBVS — —
— — SSO COELO? — —
(ovaj fragment je izgubljen)

b)
— — M PECTORE VOCEM
— — RIMA VERBA SONARE
— — VIDETVR IMAGO
— — VDAX ET ORE TIMENDUM
— — VM IRE RUBERET —
— — ATQVE SALVTIS
— — REO NOMINI
— — ESSE — —
— — TAM — —

»VAS DIATRETUM DARUVARENSE«. Fragment divotkupe, nađene 1785. u Daruvaru, sada u bivšem dvorskom muzeju u Beču.

U svem svijetu poznato je nekoliko komada t. zv. »vas diatretum« iz rimskoga doba. To su čaše u košarici od staklenih kolutova, a sve je skupa — s čašom — izbrušeno iz jednoga komada stakla pomoću kotačića. Svi su egzemplari dakako fragmenti, a najljepši je svakako onaj, koji je g. 1785. nađen u Daruvaru, pa ga je Chevalier Bossi poslao u dvorski muzej u Beču, gdje se i danas nalazi. Taj je pokal iz prozirnog opalescentnog stakla, visok oko 12 cm., 9 cm. širok, a pod gornjim se rubom nalazi napis izbočenim slovima: FAVENTIB.. (faventibus dis). Tragovi rada s kotačićem zapažuje se i danas. (Isp. K i s a, Das Glas im Altertum, 1908. II. 607.). Budući da su ovakove tvorevine vrlo rijetke i osebujne, u kratko ću njihovo značenje prikazati. Nema sumnje, da su ta stakla nastala kao oponašanje metalnih košarica, a kako se nalaze tek na Zapadu, u točno omeđenom rastezanju, to je vjerovatno, da su nastala na Rajni u drugoj polovini trećeg i u prvoj polovini četvrtog stoljeća. Način izradbe niti je jednoličan u svih, a niti je sasvim sigurno određen, ma da se još Winckelmann za te divot tvorevine zainteresirao. Bit će da tu ima više mogućnosti načina izradbe, no daruvarski i münchenski su apsolutno iz jednoga komada izrađeni, dok je kod drugih moguće, da su košarice od stakla napose učinjene, pa sa staklenim zubićima na čaše prilijepljene. Vrlo su zanimljivi komadi u Kölnu, Bonnu (Hohensülzen), Milanu (Trivulzio), pa onaj u Strassburgu, koji je za rata 1870. iščeznuo.

»Sabiniae Tranquillinae, Augustae, Res Publica Iasorum.«

To su do sada[10]) poznati spomenici rimskoga doba iz Daruvara, a k tomu valja dodati s i l e s i j u n o v a c a svih mogućih careva, koje su različni ljudi skupljali u zbirke, da se ove opet rastepu. Taube već spominje zlatnike Komodove, a 1926. kad su našljunčili park šljunkom iz potoka našlo se u tom šljunku sijaset novaca sve do Konstantina, većinom sisačke kovnice, koja je radila do V. stoljeća. Naročito se mnogo novaca — većinom bakrenih — nalazi na onim poljanama Stari Slavik zvanima, gdje je postojalo ono naselje, koje je zidom opasano bilo, gdje se i sada temelji kuća mogu razaznati.

Tako vidimo po rimskim ostacima nastajanje velikoga mjesta uz toplice, možda sijela plemena Jasa. Vidimo opsežna utvrđenja, izvedena barem dijelom u kasna vremena, vidimo centrum toga mjesta sa svetištem i carskim kipovima, nalazimo u daljem odstojanju grobove mogućnika. Pleme dobiva povlastice, postaje municipij sa dekurijonima, neke vrste pokrajinskog senata, a kasnije u doba careva postaje mjesto respublica. Careve M. Aurelija Komoda, Septimiusa Severa spominju spomenici, spominju Gordijana III. i njegovu ženu. Rimski vojnici dolaze i podižu zavjetne are tuđinskom Jupitru, a sve do u daleko doba kršćanstva živi se tu »more romano«, kako sarkofag i mrtvačka pjesan svjedoči. To je i takov je bio rimski Daruvar.

II. Srednji vijek.

Što se događalo kroz stoljeća poslije pada rimskog gospodstva u Daruvaru o tom ne zbore nikakovi spomenici, ni pisani ni od kamena, to jeste tajna i ostat će tajna. Glavno znademo: rimska se moć i rimski se svijet preživio, podlegao novom dobu i nestalo svega rimskoga. I kroz stoljeća kao da nema ničesa, a kad se opet nakon dugih, dugih stoljeća to novo doba javlja, svega je nestalo i novo je došlo, tako novo, da nema baš ništa zajedničkoga sa kulturom prošlih dana, kao da je sva zamisao neke konstantne evolucije tek puko znanstveno praznovjerje. Istina, o tih sedam, osam stoljeća, što nas dijele od rimskoga života i onog u srednjem vijeku ne znamo ništa: stvaranje će ostati za nas uvijek neprotumačeno, mi tek vidimo stvoreno.

Mi smo tako došli do XIII. stoljeća. Posvuda je kršćanstvo ustaljeno, posvuda su brojna župna mjesta s velikim crkvama, ima i samostana, velikih opatija... danas ne možemo ni svih tih mjesta, koja su tu postojala više lokalizirati. Pa i njih je opet nestalo! Da, još poslije turskog doba stajale su mnoge ruševine velikih crkava ali i tih je davno nestalo, a neke nestaju pred našim očima (kao n. pr. Bijela).

Žiteljstvo je do sada naskroz slavensko, a tek službene diplome donose pomađarena, prosto prerađena imena mjesta.

Daruvar nije u srednjem vijeku nikakav centar, već je tu ulogu preuzeo tvrdi grad D o b r a k u ć a[12]), koji se nedaleko istoimenoga bi-

[10]) Prigodom regulacije potoka Toplice u Daruvaru, nađen je nedavno fragment nadgrobnog spomenika sa 2 lika, izvedena u plitkom reljefu. Pri izvađanju obalnog betonskog zida našao se i jedan sarkofag, ali ga nisu dirali već u taj zid ugradili!!!

[11]) C s a n k i, Körösmegye XV. században. — S z a b ó, Dobra kuća (Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva. Zagreb, X. 1909. str. 33.)

jednoga sela i danas diže u ruševinama, posve zapuštenim i zaboravljenim. Taj je grad isprva bio kraljevski grad, a Ludovik postavlja tamo kaštelanom Georgija, sina Gregorija Kurjakovića, kog je slomio i zarobio. Kasnije preuzima taj Georgije kaštel Ratspurch od goriško-tirolskog grofa Meinharta, a Dobru kuću preuzimaju Hrvatinići (1358.), jer su dali kralju bosanski grad Greben. Odslije vladaju tu srodnici Hrvatinića Nelipići, od kojih je Benedikt 1412. sagradio manastir pavlina, komu se kod Bastaja crkva sv. Ane još uzdržala. Oko 1476. gospodari tu potomak švedskoga židova, pečujski biskup Ernušt Hampo*), nezasitni gospodar grada Gjurgjevca, a malo poslije vlasnici su grada Sekelji de Kevend sve do 1542., kad grad pada Turcima u ruke. Eto, to je u kratko istorija sredovječnoga centra daruvarskoga kraja. Nu sačuvali su se tako brojni spisi po svim mogućim mađarskim arkivima, a najviše u Bashalmi (Szabolcs-megye) u arhivu Pongraca de Szent Miklos et Ovar u Gornjoj Ugarskoj. Iz tih se spisa dade sačiniti vrlo potpuna slika života onih dana. Regesta tog Pongračevog arkiva objelodanio je Dr. Karácsony Janos: u Magy. történelmi tár. g. 1896. i 1897. (od g. 1300. do g. 1529.).

U to doba već je ondašnji Daruvar sigurno u više dijelova postojao, baš kao što se i danas dijeli u gornji, donji i trg Daruvar. Ti su dijelovi bili tako na blizu, da se ne rijetko spominju kao jedan dio. Čini se, da je najstariji naziv bio do danas nezaboravljen naziv P o d b o r j e, a u službenim spisima prevađa to sa »Fenyöallya« ili »Bor-alatti«! Točan prevod! Tu je bio i samostan minorita de Podborje, tu je postojala i opatija benediktinaca Helena de Podborje, koja u naslovu i danas živi.[13])

Druga je općina bila Četvrtkovac ili magjarski Csütörtökhely (buduć da se tamo četvrtkom obdržavali sajmovi, a u Sredjanima, Szerdahely u srijedu). Spominje se vrlo mnogo puta do g. 1536., kad se spominju Privilegia liberationis oppidi Csütörtökhely u Keglevićevom arhivu (Arkiv Jugoslavenske akademije u Zagrebu). Opet je tako blizu Podborju, da se manastir minorita zove 1490. monasterium s. Ladislai sub Bor (= Podborje). Već je g. 1487. župa, kojoj 1475. dariva S. Török selo Ratkovdol, a bila je posvećena sv. Mariji, te je i popis od g. 1501. spominje. Svakako je mjesto bilo blizu posjeda Dobre kuće, pod koju je spadalo, jer već 1335. saznajemo, da je Cs. graničio s posjedom Dobre kuće. 1514. čitamo, da je Fr. Nelipić oteo ostavinu župnika »dobro-csütörtökhelyskog«, a g. 1516. otima N. Szekely patronat nad tom župom.

Treći se je dio zvao H é v i z = Toplica, topla voda, isprva tek »possessio«, a g. 1508. već trg. Opet vrlo blizu Četvrtkovcu, tako da se g. 1527. spominje kao jedno mjesto, a i taj je dio spadao pod Dobru kuću. Tu je bio grad Kö, Kuvar, u kojem je stanovao Nelipić. Pod gradom — kao i sada — bila je kapela, pa je N. Sekelj oteo Nelipiću i taj patronat u »Kuvalya«, g. 1516. A g. 1476. napada Ernušt Čakovački taj grad, razara ga i priklapa Héviz, Cüstörtökhely, Podbresya, Zatothyna, Drenowcz i Bela brega Dobroj kući. Svađe i kupnje traju dalje, ali još 1522. stanuje Fr. Nelipić u »Köallya«. Iz Héviza vodio je put u Thapolcza-Szent György = Gjurgjić na Toplici; danas iščeznulo mjesto, komu čuva spomen naziv rudine i potoka »Gjurgjička«. Glavni je naziv bio za cijelo naselje sva-

*) O tom Ivanu Hampo ili Ernestu isp. u »Narodnoj Starini« (II. 1923.) u članku dr. I. B o j n i č i ć a, Grb knezova Zrinjskih, str. 160.

[12] S z a b ó, Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj (Podborje, Bijela i Rudin). Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva IX. Zagreb, 1907. str. 201).

kako Podborje, koji se do danas održao, barem u narodu, ako i ne u službenoj nomenklaturi.

Znatan dio toga srednjevjekovnog Podborja morao je pripadati H e r m a n u s i n u P u n i k o v u, g o s p o d a r u G r e b e n g r a d a u V a r a ž d i n s k o j ž u p a n i j i, (koga su njegovi nasljednici posvema izgubili.) Posljednji od tih grebengradskih Hermanovića Ladislav posini g. 1481. Baltazara Baćana, pa mu preda sve svoje dobro. Baćanima je uspjelo, da održe i Grebengrad, koji je ženitbom prešao kasnije u ruke Erdöda, a i slavonske posjede do turske invazije. Baltazar Baćan namjestio je 1501. u blizoj Mičkevini (Dimicskfölde) župnike; 1521. piše zlosretni ban iz mohačke bitke Fr. Baćani iz Kreštelovca svom susjedu Kaštelanoviću pismo, zovuć ga na izmirbu.

Ladislav Grebenski bio je valjada pokopan u crkvici sv. Jelene u Kreštelovcu (Csaplovics I. 72 donosi 2 suprotne vijesti o tom), a odavde je nadgrobni kamen prenesen u Daruvar. To je b i o j e d i n i s r e d o v j e č n i s p o m e n i k, a i toga je nestalo. Taj kamen spominju najbolje u spomenutom svom djelu Piller i Mitterpacher (str. 92), (njihove navode potvrđuje i list V. Zdelara, o kojem je prije govoreno). »In eodem Kristalovacz tumba forte retecta est, in qua nihil reliquum erat, praeter cingulum sericeum auro picturatum. S e p u l c r o i n c u b e b a t l a p i s, c u i i n s c u l p t u m e s t s c u t u m c o r d i s figura, gerens rotam rare dentatam cum binis se decussantibus radiis, in eaque leonem currenti similem, gentilitum signum. Lapidem marginat scriptura charactere monastico: Hic jacet egregius dominus Ladislaus. Filius Hermanni de Gereben a. d. 1489.« To je pravi grb Grebenskih (vidi u župnoj crkvi u Remetincu). Csaplovics je sigurno još 1819. taj kamen vidio, ali danas mu na žalost nema više traga. Po naivnoj, još daleko kasnijoj risariji učitelja Zdelara, dade se taj kamen s natpisom lako restaurirati. Nu i K a š t e l a n o v i ć i o d S v. D u h a (de Szt. Lélek) imali su tu svoja dobra: ta još 1541. 10/6. daje kralj Jurju Kaštelanoviću potporu od 300 f. u svrhu obrane gradova Zirch (= Sirač), Solnack (= Željnak) i manastira Podborje. (Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zem. arkiva IX. 182.) Kaštelanovići dobili su taj posjed nakon T i b o l d o v i ć a[14]), koji su ga u buni protiv Sigismunda izgubili.

I tako smo se primaknuli dobi propasti, dobi turske invazije. Turci su sredinom XVI. stoljeća ovamo prodrli, sav se svijet razbježao, a oni naseliše ovamo Vlahe Martolose, koji u svojim potomcima živu i sada, prastarim životom u brdskim krajevima.

A taj je kraj u srednjem vijeku imao mnogo gradova: S t u p č a n i c a (Gorjanski), D o b r a k u ć a (Nelipići, Sekelji), S i r a č (Kaštelanovići), Ž e l j n a k, B a d l j e v i n u (Tahi), Č a k l o v a c, P a k r a c (prioratski i Tahijev); tu su bile silne opatije: B i j e l a, djelo roda Tiboldovaca, S v. A n a (Nelipića), Podborje, o p a t i j a s v. J e l e n e, s a m o s t a n f r a n j e v a c a u P o d b o r j u. Popis crkvi od 1501. spominje još preko 30 župa, kojim se spomen i za turskoga doba zadržala, ali se mnogim danas ne da ni približn omjesto odrediti (Dimicskföld, Saploncha, Tapolcza Szt. György, Pogano Sz. Peter, Kretym, ss. Margaretha de Dobra kuća

[13] Vj. K l a i ć, Plemići Svetački (997.—1719.) »Rad« Jugoslavenske akademije, knj. 199. Zagreb, 1913.«

itd.) O tim se mjestima nalazi dosta materijala u arhivalnim publikacijama, pa ću se kasnije i na nje osvrnuti.

Tog svega nestaje, a predjel do Kraljeve Velike, pa daleko u požeški kraj prozove se »Parva Vallachia«, Mala Vlaška. Kakov je život tu bio u tursko doba ne znamo, tek novi podanici nisu plaćali poreza do carskog harača, ali su morali stražiti na Ilovi.

U vrijeme turskog se gospodstva poštivale još toplice, koje su i Turci voljeli. Poslije oslobođenja dade carsko-austrijska komora sastaviti veoma važan popis Male Vlaške (obavljao je Martin Zemljak) g. 1702.

Iz toga popisa[15]) saznajemo veoma točno stanje žiteljstva poslije oslobođenja od Turaka, a saznajemo i mnogo toga o tom, što je bilo za tursko doba. Sva sela, koja se u tom popisu navode mogla su već i prije Turaka postojati, a nekojih je od tog doba do danas nestalo.

III. Novi vijek.

Popis od g. 1702. veoma je točan i — tendencijozan, kako je već komora to mogla dati izvesti. Hotice je uvijek stavljala pitanje, da li se znade za predturskoga gospodara, a dakako na to je pitanje uvijek slijedio negativan odgovor, pa je komora dobila pravo raspolaganja tim posjedima. Izvještaj veli za Daruvar: »Pagus Podborie in planitie, attamen domus plerumque in colliculis situatae, distat a diruta arce Szirach 1 h. . . . Hic pagus multis annis desertus erat, ante quadraginta annos inhabitatores denuo domus extruerunt, et ab hoc tempore semper inhabitatur . . . Infra pagum ad unum quadrantem horae balneum calidum datum, est tamen intectum, attamen gradus ex quadrato lapide videntur, advenae multi sanandi gratia eo veniunt; qualesnam morbi curantur ignorant homines . . . — Item ad unum quadrantem horae inde rudera magnae arcis Podborie nuncupata reperiuntur; sub antiquis Hungaris ruinata est, etiam rudera magnae antiquae ecclesiae apparent«. To je očito ruševina Sv. Jelene ili Podborje. Tada je bilo u selu 51 kuća, svi grčko-istočni, a posljednji turski gospodar bio je Huseinaga Gradiščanin. Od svake se sesije plaćalo po 1 dukat carskog harača.

Tako je komora dobila pravo raspolaganja svim posjedima u okupiranim krajevima, pa ih je dijelila od reda tuđincima. Podborje je god. 1745. imalo 78½ selišta, a g. 1751. nalazi se — barem dijelom — u vlasti Mihajla baruna de Szlavnicza (»Vjesnik kr. hrv. slav. dalm. zem. arkiva V. 184.), a jedno je vrijeme spadalo i Podborje k velikim siračkim posjedu, koji je bio podijeljen Arseniju Čarnojeviću i kasnije zamijenjen za posjed u Ugorskoj. U sve to vrijeme postoji samo Gornje i D. Podborje, današnji Daruvar, trg, tvorevina je familije Janković, tvorevina XVIII. stoljeća, jer se ono par starih kućeraka tamo nije moglo smatrati niti selom. O porodici Jankovića Daruvarskih izvještava Jul. Kempf (u studiji u »Vjesniku Državnog arkiva u Zagrebu«, 1929. sv. IV. str. 141.), koji je kao čuvar požeškoga muzeja, gdje se čuvaju arhivalija Jankovića za to najpozvaniji. Ima zasad toga dosta neobjašnjenoga, a valjda za uvijek neobjašnjivog iz vremena početaka te porodice, kao što je to redovno kod mnoge naše vlastele. Bonaventura Janković dolazi 1695. iz Bosne u Pečuh, živi tamo kao krznar i senator, pa traži i dobiva g. 1722. po-

[14]) Smičiklas, Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije. I. Zagreb, 1891. str. 246.

Dvor grofova Jankovića u Daruvaru prije godine 1879. (po litografiji Hühn-ovoj od godine 1861.). Danas Realna gimnazija.

tvrdu plemstva, jer se diploma, kojom je g. 1588., dobio za junaštvo plemstvo Mihajlo, sin Gjurin, navodno njegov predak, izgubila. Bonaventurin sin Nikola umre sa 37 godina i ostavi dva sina Antuna i Ivana.

Antun je Janković rođen 1729. u Pečuhu, posvetio se pravu i stiče golema imanja: u Ugarskoj Csepregh, a u Slavoniji Sirač i s Daruvarom i Pakrac. 1757. podžupan je požeški, 1770. veliki župan, prati dvaput Josipa II. na putu krož požešku županiju, postaje 1785. predsjednikom stola sedmorice u Budimu, te mu je povjereno i stišavanje seljačke bune u Sedmogradskoj. Svom plemstvu pribavi 29. II. 1765. pridjev »de Daruvár«, a 28. XI 1772. postaje grofom. U toj se diplomi spominje izrijekom »castrum Podborje, aliter Daruvar«. 18. IX. 1789. umire u Budimu i bude u Csepreghu pokopan. S njim prestaje grofovsko dostojanstvo familije.

Antun je Janković stvorio Daruvar, odsjekavši od siračke gospoštije znatan dio. Kako je i Pakrac bio u njegovom posjedu, nastalo je golemo imanje, po kojem je imao tri glasa u ugarskom saboru. Antun je Janković podigao od g. 1760 do 1777. mjesto Daruvar tako, da je već tada u njem bilo 60 kuća, u kojima je bilo i Nijemaca i Magjara i Talijana i Srba, sve samih obrtnika. Da, još g. 1814. pozivaju Jankovići u požunskim novinama majstore, da se nasele u Daruvaru, gdje im se obećavaju svakojake polakšice.

Odslije se zove mjesto »Daruvar« (daru=ždral, dakle »Ždralovgrad«), nu staro se nazivlje »Podborje« nije izgubilo, kako to Csaplovics još g. 1819. posvjedočuje. G. 1771. sagradi A. Janković veliku palaču, daruvarski grad, kao sijelo velike njegove gospoštije, i to po nacrtima bečkih arhitekata. Tu je bilo 60 soba i prostorija, a g. 1777. bio je grad dovršen. Danas je općinska svojina, pa je u dvoru nekada silnih Jankovića danas realna gimnazija i trgovačka škola. Nuzgredne zgrade i park trebale se tek

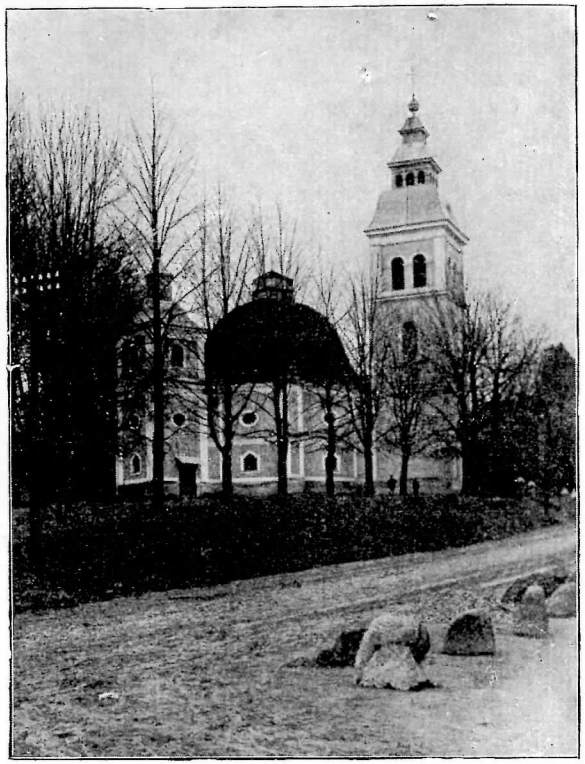

Župna crkva u Daruvaru, djelo baroka iz polovine XVIII. stoljeća.

g. 1780. dovršiti. U glavnom je grad ostao do danas sačuvan, tek su se sobe pregrađivale, a g. 1868.—1870. izvedena je za Julija Jankovića altana za 3000 for. U parku, koji je poslije oslobođenja nestao, nalazilo se sijaset najraznolikijega egzotičnog drveća, sve u lijepu cjelinu udruženo. U isto je doba nastao i park oko Stražemana, a to je bilo ono isto doba, kad je Maksimilijan Vrhovac zasnovao divot-perivoj Maksimir.

Piller i Mitterpacher hvale Jankovića, da je »ex inglorioso pago, qualis paucos annos ante fuerat, in nitidum converteretur oppidum«. (»Iter«, str. 93.) Taube veli, da je taj dvor najljepši u cijeloj kraljevini, pa se ne bi trebao ni u Beču sakrivati.

Jankovići su bili vrlo umjereni gospodari, koji nisu tražili velike tlake, a brinuli su se koliko za sebe, toliko i za druge. U prvo je doba sagrađeno kupalište, i to Antunova kupka, koju su gradili makedonski majstori, a tu su navodno upotrebljeni opet rimski fundamenti. Kasnije (g. 1810.—1818.) sagrađena je Ivanova kupka (danas Aleksandrovo kupatilo), gdje se nalazila jedna zajednička prostorija i sa svake strane po dvije kupke. Blatne su kupke bile samo daščara, kasnije je tu sagrađena od cigle oveća zgrada, a tek Tüköryjevi sazidali su današnju, po nacrtima peštanskih arhitekata. Sagrađeno je za goste i svratište i još dvije zgrade, a uređen i veliki kupališni park, u šumici izvedeni putevi itd. U to je doba

napisao (1818.) gospoštijski liječnik Gabrijel Posa i prvu monografiju Daruvara: »Tudósitás a Daruvár és Lipik ferdőkről« (Wien b. Haykul).

Svi putopisci spominju s u s h i ć e n j e m i k a t o l i č k u c r k v u u D a r u v a r u, koja danas postoji, tek je bitno izmijenjena. U ta je vremena bio taj kraj naseljen većinom pravoslavnim življem, pa je istom početkom XIX. stoljeća tu nastala kapelanija, koja je u tridesetim godinama postala župom. Opise nam crkve, građene g. 1764. ostaviše i Taube i Piller & Mitterpacher te Csaplovics. Crkva je barokna rotunda sa dva tornja po strani i tri ulaza. Unutra je stajao jedan oltar u sredini, gdje su se mogle čitati u isto vrijeme tri mise, a nad tim je oltarom bio lik sv. Trojstva, komu je crkva i danas posvećena. Kasnije je dograđena apsida i tu smješten jedan oltar (dio staroga!), a još kasnije sagrađen je dosta neorganično toranj. Crkva je još i sada zadržala mnogo od svoje prvotne osebujne ljepote i skladnosti, samo je nevolja ta, da se ne može nikako povećati.

Brat Antuna Jankovića I v a n, posjednik Stražemana (1731.—1798.), baštinio je sva dobra bratova, pa i Daruvar. Javno se nije mnogo isticao, tek se brinuo za svoju brojnu djecu. Preživjela su ga dvije kćeri i sin I s i d o r. Taj je sin (* 1789., † 1857.) bio posve maloljetan, kad mu je otac namro imetak, pa ga je maćuha Alojzija, rođena grofica Festetić, odgajala. Nakon punoljetnosti bilo je dosta parbe s maćuhom, dok je dobio u ruke golema vlastelinstva, koja je god. 1849. predao na upravu svom sinu J u l i j u J a n k o v i ć u. Taj je rođen g. 1820. u Pakracu, veoma pomno odgajan izučio prava u Požunu, pa je g. 1844. postao advokatom, položivši prisegu u Pešti. Već sa 25 godina u javnoj je službi požeške županije, 1845. njen podžupan, 1848. govori o hrvatskoj narodnosti . . .! Ban ga Jelačić imenuje banskim povjerenikom za požešku i virovitičku županiju, a poslije apsolutizma postaje vel. župan u Požegi, gdje je 1861. ustoličen, nu ostaje samo kratko vrijeme. U saborima onih godina igra Julije Janković vidnu ulogu, pri stvaranju nagodbe pristaje uz klub manjine, koja nije htjela ropsku tobožnju nagodbu. Vjerovao je i sam, da će postati banom, ali kako je odbio poziv na krunisanje g. 1867., jer da je neustavan to se očekivanje nije ispunilo, a još se manje moglo očekivati to g. 1873., kad se također na njega pomišljalo. Julije Janković je takova ličnost, koja je i političkim radom i svojim dobrotvornim akcijama zaslužio potanju monografiju; nu na žalost se nije nitko našao, tko bi sve te razbacane vijesti skupio i sredio. G. 1857. dobio je grofovstvo, koje je nekad bilo dano njegovom prastricu Antunu, te novi grb, u kojem je sjedinjen stari grb Jankovića (ždral) sa novim dijelom, uzetim iz grba tasta mu Vilima grofa Montbela (2 crvene tvrđave s kruništem).

Nu svojih imanja nije mogao zadržati. G. 1861. prodaje Pakrac, (osim česticu s pakračkim gradom,[15]) g. 1876. prodaje Stražeman sa lijepim dvorom, (koji je za prevrata sravnjen sa zemljom)*) i porodičnom grobnicom sa pompoznim spomenikom iz početka XIX. stoljeća, a g. 1879. prodaje konačno i Daruvar Magdaleni Lechner, po kojoj će porodica Tükőry par decenija gazdovati na posjedu Jankovića.

Julije Janković, posljednji svog roda odseli iz Hrvatske, te se smiri

[15]) J. K e m p f, O grof. porodici Jankovića. G. 1877. proda Janković grad pravoslavnoj crkvenoj općini, a ugovor je objedanio Kempf: Iz prošlosti Požege. 1926. str. 145. Sada je tu sve porušeno.

*) Isp. u »Narodnoj Starini« (VII .knj. 1928. str. 74.) Gj S z a b ó, Epilog.

Daruvar u sadašnjosti

u Achenkirchu u Tirolu, pa tu doživi 82 godine, te umre g. 1904. Preživjela ga je supruga sa 2 kćeri, od kojih jedna — Ana — i sada živi »posljednja«,[16]) dok je starija Marija ubijena za prevrata (1918.) u Drenovcu kod Voćina.

Sve, što se dalje s Daruvarom događalo, otkako je nestalo Jankovića Daruvarskih[17]) pripada tek nedavnoj prošlosti i sadašnjosti: uspomena na te gospodare, koji su Daruvar stvorili, pa ga ravno stotinu godina držali, brojna selišta stvorili, stara povećali, nije iščeznula. Poslije Tüköryjevih dolazi posjed u ruke banaka i dolazi do parcelacije, do uništenja svega, što je XVIII. stoljeće stvorilo, nestaje parka, nestaje pomalo i Julijeve šumice do kupki, a sve u svemu: teško se održava. Nu mjesto se samo proširilo, jer su nastala brojna gradilišta, a tako sve po onom: jednom smrt i propast — drugom život!

Pred našom dušom nižu se čudne slike: Jasi se bore s Rimom — uzalud! Rimski i orijentalni bogovi zavladaju i ovdje sve do ranog kršćanstva. I tada kroz stoljeća mrak, teški mrak, a najednom osvanu sredovječni rodovi i njihovi gradovi, dolaze Kurjakovići, Nelipići, Sekelji, Kaštelanovići, Baćani, posinci Hermana Grebengradskog, tu vladaju silni Tiboldovići, (Zemče-Svetački) tu dižu svoje zadužbine. I provali Turčin, rasturi sve u tom bogato napučenom kraju i sve se pretvara u pustoš i ruševinu, sve do dolaska Jankovića, koji tu stvaraju sebi novu domaju i ostavljaju sve svijetu, o kojem nisu ništa ni slutiti mogli . . .

[16]) G. 1932. objelodanjeni su neki fragmenti njenog dnevnika pod naslovom »Posljednja«.

[17]) Rad i djelovanje grofa Julija Jankovića na političkom polju, gdje nije uvijek bilo sve bez zamjerke, ali u svijetlu pravedne historije izbledjuje često tamno pred brojnim svijetlom, najbolje se vidi u djelu Martina Polića: Parlamentarna povijest kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Zagreb 1899. i 1900. O njegovim mecenatskim činima u spomenutim spisima Julija Kempfa.

IV. Okolica Daruvara.

Krnj bi ostao sav ovaj prikaz, da se ne osvrnem na nekoje lokalitete oko Daruvara, koji su štošta sačuvali od davnih dana. Prolazeći i izučavajući više od trideset godina ovim krajevima, našao sam sijaset toga, što je vrijeme od onda sasvim uništilo. Mnogo sam toga već opisao, ali to je sve raštrkano i nepristupno, pa donosim ovdje kratak pregled.

Tik do Daruvara nalazi se humak, na kojem su još do nedavna bile ruševine opatije sv. Jelene de Podborje, koja još živi u naslovu.[18]) Danas se jedva tragovi zapažaju, a uokolo se nalaze sasvim sigurni tragovi rimskih ostataka. Nu već davno prije dolaska Turaka gospodovali su u tom benediktinskom samostanu svjetovnjaci: 1541. dobiva Juraj Kaštelanović 300 for. za opravak svojih gradova: Sirača, Zelnjaka i manastira Podborja, a g. 1542. čujemo, da je tu bilo smješteno 25 haramija. Ovamo se odnosi panegerički opis Taube-ov (Beschreibung d. Königr. Slavonien. Leipzig 1777/8. III. str. 42.). »Jugozapadno od Daruvara vidi se drugi spomenik starih vremena, prekrasna, od veće česti porušena palača, nu sami odlomci svjedoče, da je to bilo divot djelo. Prizemlje je sasvim sačuvano, ali nutrinja je satrta budi od neprijatelja, budi od vremena. Razbijeni stupovi, ispucani svodovi, lukovi, vijenci, podnošci stupova i drugo viri tu iz zemlje, tamo leži na njoj, a grmlje krije velik prostor, usred kojeg se diže dvor. Pod kršem vire sa stijena slike ljudi, svi u redovničkom odijelu poput velemeštra templarskoga reda«. Templarima, međutim, nije tu bilo nikad traga.

Prastara je župa postojala u Toplici sv. Gjurgja, koja se spominje u posjedu roda Tholineg već 1283., a župa g. 1334., pa sve do 1527. Tu je danas šuma i potok Gjurgjička, a popis od g. 1702. spominje kod Brestovca ruševine hrama, koji se zove »Jurdicz«. U našim se arhivima nalazi sva sila spisa, koji se tiču ovoga mjesta.

Brestovac je nova naseobina, koja je nastala na tlu starog sela istoga imena. I tu je bila crkva sv. Marije, koja se spominje g. 1334. kao eclesia b. virginis in possessione filiorum Ysau.

Krestelovac je prastaro mjesto: već je u rimsko doba bilo nastavano, kako svjedoče brojne rimske cigle kod mlina na kraju sela. Jedan od prijašnjih gospodara Nikola Artov de Kyristalfelde daje ispravu o izmjeni posjeda potvrditi. Kasnije su tu Grebenski gospodari, pa po njima Baćani: tu boravi 1521. i 1525. ban Franjo Baćan, a kralj Ludovik izdaje tu 1518. ispravu. Da je tu bila utvrda svjedoči vijest od 21. VII. 1529.: »Arx eciam Chrystalocz . . . . expugnata esse dicitur« (»Vjesnik zem. arkiva XI. 54). Tu je bila do g. 1501. spominjana župa Kuzme i Damjana. Zanimljiv je opis Krestelovca u Pillera i Mitterpachera u g. 1781. str. 92. Odavde potječe sigurno prije spomenuti nadgrobni kamen Ladislava Grebenskog, koji je u Daruvaru izčeznuo.

U blizom su Dežanovcu, koji i danas nosi ime »Kaštel«, gospodovali Kaštelanovići od sv. Duha, koji pomalo istiskuju Tiboldović Zemčejevce, kao istaknuti pristalice kralja Sigismunda.

[18]) »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva« IX. 201; Szabó, 3 benediktinske opatije. O Dobroj kući »Vjesnik« X. 33. i Szabó, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb, 1920. Izdanje »Matice Hrvatske«.

Ovamo piše Kaštelanoviću g. 1521., da još 1525. Baćani kao svojim susjedima. Crkva je bila posvećena sv. Duhu, a još g. 1524. bio je u Kaštelu Gregurius Gergurić, castellanus castri. Sasvim je nestalo mjesta Dimicsföld-a (možda tamo, gdje je sada šuma Mičkevina!?). O tom posjedu i njegovim vlasnicima i medjama govori Smičiklasov Codex VIII. str. 118 (za g. 1306.) i str. 566. (za g. 1320.), gdje vidimo kako Petar i Pavao, sinovi Lovre de Pukur posinjuju Petra Kaštelanovića (dictum Castellanum). Mjesto je bilo župno, crkva sv. Mariji posvećena, a u Keglevićevom se arkivu nalazi sijaset isprava, koje se na to izgubljeno mjesto odnose. Osim ovih ima još nekoliko župa, koje se nikako više ne mogu lokalizirati.

Nedaleko Bastaja (gdje je bilo očito rimsko mjesto!) vidi se podor Stupčanice na brijegu, koja se u ispravama zove »Soploncha«, a tri četvrt je sata daleko od podora Dobre kuće, o kojoj je već bilo govora, te smo je spoznali kao nekadašnji centar ovoga kraja, a saznali, da se i arkiv Dobre kuće sačuvao. Nu bila su tu i dva mjesta Soploncha još g. 1501. sa dvije crkve: sv. Marije i sv. Mihajla, te je još popisivač od g. 1702. zabilježio, da se Donja Soploncza nalazi uz potok istog imena, a Gornja da je zapuštena. Mislim, da je jedna od ovih Soploncha bila na mjestu današnjih Bastaja, a druga tamo, gdje karta bilježi Abramovac, jer se spominje u listinama i »Abramo-Szent Mihaly«.

Stupčanica[19]) je bila svojina Tiboldovića-Svetačkih, kasnije donacijom kraljevom Petra Poharosa, konačno od 1424.—1481. roda Gorjanskih, a poslije ovih dođe u ruke Banfijevaca de Alsó Lèndva. 1542. postaje turska do g. 1688., kad su Turci: dva age i 40 nefera pobjegli u Gradišku. Podor je još toliko sačuvan, da se vidi sistem grada.

Malo dalje od Bastaja stoji gotička crkva sv. Ane,[20]) koja je sagrađena na tlu, što ga 1412. poklanja Benedikt Nelipić i sin Ladislav pavlinima. Poslije turskog doba ostade samo ruševna crkvice, a samostana nestade. Nu g. 1735. dođu ovamo pravoslavni kaluđeri iz Pakre, oprave crkvu, sagrade manastir i od onda je ta crkva u posjedu pravoslavnih ostala. G. 1858. vidio je crkvu Ivan Kukuljević, opisao je i preporučio opravak, koji je 1860. i učinjen. To je vrlo zanimljiva kasno gotička građevina, a dosta se sačuvalo iz davnine, dakako svodova nema od stoljeća. Tim je zanimljivija, što se pokazalo, da joj je tlocrt isti, kao i crkve u Bijeloj.

Još pred kojih četrdeset godina stojala je velika ruševina crkve i utvrđenog samostana u Bijeloj. Sad je svega nestalo posvema: dijelovi majstorski klesanih pilova nalaze se pod svinjcima u selu Bijeloj. Što je zidova ostavilo vrijeme, to je »skrb« stanovnika potamnila, pa se u dvorištu Stojana Radulovića nalaze poslagani lukovi, rebra itd. Povijest te benediktinske opatije XIII. stoljeća, koja se zvala najprije »abbatia de Grab«, a utemeljili su je silni Tiboldović-Zemče-Svetački iznio je Ráth Karlo: A bélai bénczes ápátság (Magyar Sion 1866.[21]) Lađa je crkve bila

[19]) Csanki, Körösmegye XV. sz. — Szabó: »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva« XI. 1911. i »Sredovj. gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji«.

[20]) Грујић: Грађа за историју пакрачког владичанства, „Богословски Гласник", Сремски Карловци 1907.

[21]) V. »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva« IX. 201. — Tri faze propadanja Bijele isp. u »Narodnoj Starini« VII. 80. G. 1928., i ovdje pred člankom kao ukrasnu vignettu; u N. S. VII. 74. i 75. str. isp. i Stražeman i Voćin.

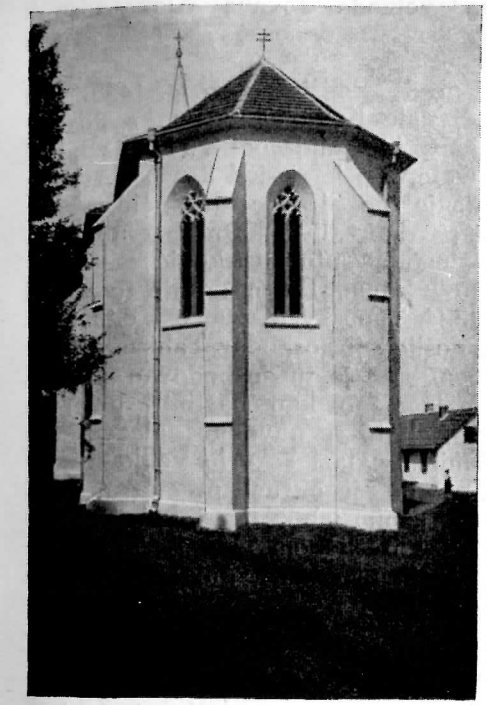

Sv. Ana kod Bastaja. Nekada (od g. 1412.) pavlinska crkva, utemeljio je Benedikt Nelipić, kasnije crkva pravoslavnih monaha.

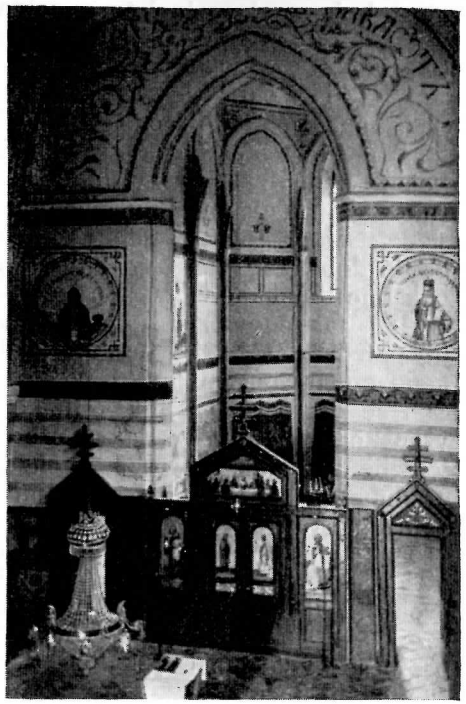

Sv. Ana kod Bastaja. Nutrašnjost nekada pavlinske, gotičke crkve. U svetištu fragmenti rebara uništenoga svoda na polupilovima.

14 m duga, 7 m široka, svetište 10.50 m dugačko, 6.20 široko; baš kao još postojeća crkva sv. Ane kod Bastaja. Jaka utvrđenja postojala su još g. 1895.

Opatija je kasnije došla u ruke jajačkih banova, a 1513. zatražio je panonhalmski nadopat sv. Martina natrag i papa je Leon X. uspostavi. Svakako je to bio velik posjed, koji je plaćao g. 1494. 94 for. poreza. Nu već 1542. cijeli je kraj turski, a staroga je žiteljstva nestalo posvema. Prošao je turski vakat, a popisivač od g. 1702. opisuje Bijelu u ruševinama s velikim tornjem, a u blizini i drugu veliku crkvu. Piller i Mitterpacher opisuju g. 1782. crkvu i njene bogate slikarije. Kukuljević je 1853. narisao naivno, a opet vrlo vjerno Bijelu, koja je neko vrijeme, dok se zidao manastir Pakra, služila pravoslavnima za hram Preobraženja.

Povijest je manastira u Pakri na osnovi akata utvrdio već Csaplovics u djelu: »Slavonien u. zum Theil Kroatien (Pest. 1819.), a posvema je izrađena u već citiranoj radnji Radoslava M. Grujića »Građa za istoriju pakračkog vladičanstva« (1907.). Taj je pravoslavni manastir nastao za turske vladavine, kasnije se monasi odsele k sv. Ani (g. 1735.), a u napuštenu Pakru dođu monasi iz Gomionice u Bosni, sagrade nov manastir i od g. 1764. do g.1779. uz pripomoć orahovičkog vlastelina Mihalovića novu crkvu, koja i danas postoji. Manastir, smješten u divnom romantičnom kraju, čuva kao najznatniju starinu rukom vezenu plašte-

nicu, koju su izvezle kćeri moldavskog vojvode Jovana Aleksandra i žene mu Roksande, a ta je plaštanica g. 1567. donesena iz Mileševa u Pakru.[22])

U Siraču je još ostatak staroga grada, koji je nastao g. 1430, kad Sigismund uzima Sirač Tiboldovićima i daje Kaštelanovićima s dozvolom, da tamo saziđu grad. U blizini sazidaše još valjda oni Željnjak, od kojeg se još nešto nesuvislog ziđa sačuvalo. Taj je posjed došao u turske ruke, ali pravog mira tu nije bilo. Tada je bio Sirač centar velikog posjeda, koji je dobio Arsenije Črnojević, patrijar, ali je kasnije izgubio, pa dobio dobra u Ugarskoj. 1763. kupi to imanje Antun Janković.

Ime Badljevina potječe od sinova Bagun, Bagin, mjesto se nekad zvalo »Bagyenovicz«, a imalo je već 1334. župu sv. Križa, a i danas se taj patron slavi. Prije turskog je doba posljednji gospodar Tahi, a Ferdinand mu taj posjed potvrđuje još g. 1564., kad je tu gospodovao Turčin. Čini se da je grad Tahijev (imao ga je jamačno kao baštinik priorata vranskog!) bio tik uz Pakru pred selom, ali tu se navodno nalaze samo temelji u zemlji. Nu prema selu Sređanima nalazi se vrlo velika druga gradina. To je četvorina, opasana grabom, do nje okrugli prostor, a onda velik prostor, okružen opkopom sa polukružnim izbočinama, koje pomalo propadaju u teren. Sve je posuto ciglovjem i crijepom i rimskoga i predhistorijskoga podrijetla, pa se čini, da je to utvrđenje, koje su Rimljani preuzeli, a srednji vijek dalje upotrebljavao. A između Badljevine i Dereze našli su popisivači od g. 1702. razvaljen hram, navodno sv. Mihalja, pa bi se ovdje mogla lokalizirati Kravaryna, koja je još g. 1501. bila župno mjesto.

Iz ovoga sumarnoga pregleda okolice današnjega Daruvara (a ima toga još sila, što bi se moralo ispitati), vidi se očito, da je u predtursko doba tu bila daleko razgranjenija kultura no danas. Istina je, danas je tu više sela, nestalo je opet šuma, koje su dolaskom Turaka prekrile kraj. Ali starog je žiteljstva sasvim nestalo, nadošli povukli se u brda i živu tu životom, koji nije doveo do napretka. Pomalo se doseljavao tako svijet, koji nije mogao biti aklimatiziran, pa nam ovaj kraj podaje sliku ispremiješanosti žiteljstva, koje je podrijetlom i svim daljim životom ostalo ispremiješano.

Résumé: Der Verfasser zeigt das Werden und Vergehen einer bedeutenden Herrschaft im heutigen Slavonien und zugleich die geschichtliche Entwicklung eines Gebietes, das einst von demselben Volk der Jasen bewohnt war, das auch das Gebiet bis zu Varasdin Töplitz innehatte. Die warmen Quellen locken den Römer an, bedeutende Reste aus mehreren Jahrhunderten. bezeugen auch heute eine recht beachtenswerte Kulturhöhe. Dann kommt das Mittelalter, mächtige Burgen und zahlreiche Kirchenbauten lassen erkennen, dass hier ein sehr reiches Leben pulsierte. Doch das alles war wie mit einem Zauberstab in dem Augenblick vernichtet, als die türkischen Horden erschienen waren, die dorthin an Stelle der vertriebenen eine neue Bevölkerung brachten — es waren zumeist serbisch-orthodoxe Familien die nun als Vorhut der Türkenmacht das Land besetzt hielten, bis der Tag der Befreiung erschien. Doch konnte das reiche Gebiet um Daruvar das einstige Podborje nie wieder das werden, was es einstens war. Zahlreiche sehr bedeutende Reste von Baulichkeiten der Vergangenheit haben sich bis zum heutigen Tag erhalten, andere sind vor unseren Augen für immer verschwunden. Die Schaffung der Herrschaft Daruvar durch die Familie Janković hat dem ganzen Gebiet neue Lebensimpulse verliehen und das Leben will nun weiter pulsieren auch nachdem nach kaum hundertjährigen Bestande die Herrschaft zu existieren aufgehört.

[22]) Isp. Dr. Nikola Radojčić, Plaštanica u manastiru Pakri. »Narodna Starina« VII. Zagreb, 1928. str. 193.

Dr. JOSIP MATASOVIĆ: KNEZ LENARD, KAPTOLOMA ZAGREBEČKOGA KRAMAR

I u evropskoj historiografiji, tako reći do Montesquieu-a (1689.—1755.) Voltaire-a (1694.—1778.) i Hermann Ludwig Heerena (1760.—1842.) a i prije merkantilizma i prosvjetaštva, nije ekonomska historija te napose povijest trgovine bila dostojan predmet historiziranja, i ako su je u antičkom vijeku teorijski usvojili i Hipokrates (460. a. Ch.) i Aristoteles (384.—322. a. Ch.), a u novom vijeku, i opet teorijski, Jean Bodin (1530. —1596.). Nedostajalo je dugo vremena spoznaje, da bi i egzistencija izvjesnih sirovina i fabrikata, njihova prođa eksportom i importom također bila velik, gdjekad odlučan agens za morfologiju historije jedne nacije ili pak za historiju nekog državnog sistema. A pogotovo u maloj i mladoj i oskudnoj užoj hrvatskoj historiografiji stoje socijalno-ekonomski problemi samo kao skromna appendicula te su još rijetke monografije te vrste, dok ih za dobar broj partija uopće i nema. Uzrok, međutim, nije samo u tome, što su i noviji naučni historici bili mučno zabavljeni sa »Staats- und Hauptaktionen«, već i zato, jer je i arhivska građa dijelom malena i nesuvisla, a dijelom je ostala zakopana, razbacana i zabačena, negdje i propala, ili uopće nije ni čuvana upravo kao materijal tobože sporedne važnosti. Što je Ivan Krstitelj Tkalčić (1840. — 1905.) dospio da na pr. napiše (u stvari nedovršenu) studiju »O staroj zagrebačkoj trgovini« u 176. i 178. knjizi »Rada« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, razlogom je, dašto, njegova editorska uloga »Spomenika kr. i slob. grada Zagreba« (u 11 svezaka 1889. — 1905.). Intenzivan uvid u tako dragocjenu građu i uvodni komentari u svakom svesku bili su, nema sumnje, očit stimulans za kulturnohistorijsko specializovanje ove ruke. I. K. Tkalčić nije, doduše, mario povlačiti nikakovih općehistorijskih refleksija na ovom našem segmentu, niti je sociologijski interpretirao. A što je poslije Tkalčića davano spada u mrvice, prosipane u tobolce nekih časopisa, u posljednje doba i u rubrike (izvjesnim esnaflijama toliko odijoznih i »u nauci« ozloglašenih) novinskih feuilletona. Pa da bi se nekoji takovi publicisti spasili etikete »diletanata« u cehovskom katastru i nijesu s pomenutom građom postupali drukčije nego kao sa »bilješkama«, sa »škartom« i sa iverom (crticama) iz panja uzvišenijega djelanja. Napokon grupi romantičara (usque ad diem) nije drukčije ni išlo u prilog, a isključivim staatsgešihtlerima nedostajali su ukus, vrijeme, a i prostor. »Mala historija« bješe dakle i ostade nekako prezrena, ali i danas bi se još mnogo dalo nadoknaditi, kada bi bilo racionalnije, sistematske podjele rada i više trpeljivosti, jer bi radnje ove vrste mogle samo unapređivati studij i razumijevanje političke historije, kao što je i normalan postulat nauke da bude pravih razmjera između jednoga i drugoga pravca i vrste pisanja. Ali zato

i ova rasprava predstavlja još uvijek samo jedan pokušaj, jer ona poradi djelomične nepristupačnosti potrebnog kompletnog naučnog aparata ne može da dade u tančine zaobljenu cjelinu.

I.

Uvod

Socijalno-politička uloga trgovca. Stranci dominiraju, i na Gričkim Goricama blizu Zagreba jednako kao i na njegovu Kaptolomu. Drevni trgovački rivalitet između obih jurisdikcija vuče se do potkraj XVII. stoljeća. Kakvu su ekonomsku politiku imali Habsburzi prema Hrvatima? Kranjsko-štajerske i hrvatske trgovačke veze. Miles germanicus i reliquiae reliquiarum nekad slavnoga hrvatskoga kraljevstva. Loše ceste i mostovi. Gospoda hrvatska kao privrednici. Trgovini smetaju još više razbojnici. Malte. Ljubljanski trgovac Blasius Schnediz osniva filijalu u Zagrebu na Kaptolu. Njegov agent Hanns Leonhardt Mülbacher Edler von Müllenthal osamostaljuje se ca. 1684. O gospostvu i o trgovcu. Ko je bio tako zvani »knez« u to doba? O usrdnom tonu između kupca i trgovca. Commis-voyageur (kramar) i ograničeno trgovanje. Što je spadalo u kramu (partekuj)? Socijalno-politička sredina Zagreba i Hrvatske krajem XVII. stoljeća. Novo stanje iza urote zrinsko-frankapanske. Počeci germanizatorskog nastojanja i podizanje činovničke monarhije. Homines novi u servilnosti. Nesklad između ondašnje literature i praktična života. »Kinč« sa modom nadire i u Hrvatsku bržim tempom. Standard života. Zaduživanje. Praznovjerje i trgovina. Silni ubrzani praktični izumi. Protuturski rat i trgovanje, od 1683. dalje. Pošte. Trgovac kao novinar. Curiosa »Theatri Europaei« kao signum temporis. »Knez Lenard« u ulozi protektora, postaje 1691. i »pagadur« Heruaczkoga Orszaga krayn, zapravo Regni Croatiae Dicae Vice-Exactor. On isplaćuje i hrvatsku vojsku. »Junaki« bez plaće. Knez Lenardu je kramarija glavni posao. Slijedi o načinu poslovanja, o specifikaciji robe, o mjerama i novčarstvu. Smrću kramarovom g. 1700. nadošla je likvidacija tvrtke, preuzeše je nećaci Milpacherovi, a korespondecija i izvodi iz »štrace« dopadoše arhivu kaptola zagrebačkoga.

Trgovac je u prvotnim sredinama primitivnih kultura svagdje i uvijek od najveće česti tuđinac (stranac) i nerijetko je perhoresciran i kao politički uhoda a istom kasnije poprima ulogu više manje simpatičnijega kulturtregera. Prema tome su onda cum grano salis razumljivi i navodno bivši »franački trgovac« Samo[1] uz druge »trgovačke osnivače« država i svi docniji sredovječni hospites, purgari novonastalih gradova kojima su zemaljska gospoda, ali još više kraljevi dopuštali stalnu nastambu, snabdijevajući ih povlasticama. Sama historija zagrebačkoga Griča pružila bi prelijepe dokaze o tuđinskoj proveniencij merkatora (institora), da nije nedostatka prezimena, dok mnoštvo slovjenskih ličnih imena u toj zagrebačkoj historiji govori ujedno i o zbjegovima seljačkih rukotvoraca sa feudalnih majura u zakrilje kr. slobodna grada. Pa i sam termin kramar, koji se kao naziv za vođu trgovačke karavane proteže od srednjega do novoga vijeka i duboko u balkanski poluotok, glasna je potvrda teze i etimologijski ukazuje na porijeklo stranca trgovca. I nije samo proždrljiva, asimilatorna snaga koja slavizira kupce, kramare, tršce, tišljare, malare, šoštare i druge tuđince, kada postana sesilni, već njih same na to nuka i ekonomski oportunitet, a i samo ženidbeno miješanje. Nada sve međutim važi i ovo jedno: patrijarhalna sredina i korporacijska stega i uniformnost, a i universitas christiana ne na posljednjem mjestu je ono što je utapalo i niveliralo.[2] A onda motivi vladarâ i vazala bili su i socijalno-politički kada su davali privilegije za slobodne gradove a ne jedino fiskalni. Ekonomske su opet prirode bile migracije iza križarskih vojna i poslije tatarske provale ad loca minoris resistentiae, kao što i same težnje, da se »hospites« (»gosti«) izuzmu ispod vlasti zemljišnoga gospodara, u slučaju grada na gričkim goricama blizu Zagreba ispod jurisdikcije zagrebačkoga biskupa.

Vremenom je, međutim, taj biskup sa svojim kaptolom na samomu Kaptolu udarao u žilu kucavicu trgovačkoga prosperiteta kr. slobodnog varoša na Griču. Niz borbi između gričke i kaptolomske[3] varoši inaugurirao je novu fazu već čisto formalne konkurencije u međusobnim snošajima, upravo tipičnim favoriziranjem (i prolaznih) tuđinskih trgovaca na Kaptolu. Zato će već davno asimilovani Gričani kao povrijeđeni domoroci počevši od XV. stoljeća ustajati protiv novih uljeza, no što dalje to sa sve manje rezultata.

Trgovački rivalitet između tako blizu nastanjenih konkurenata kao što su bili trgovci zagrebačkoga Griča i Kaptola u dvije paralelne no gdjekad i vrlo suprotne jurisdikcije morao je biti trajan. I zato se u intervalima, kako su već išle gospodarske plime i osjeke, pojavljuju sukobi s izmišljenim stupicama i zamkama a da bi se konkurentu naškodilo. Početkom XVI. stoljeća oko nastupa vlade kralja Ludovika II. (1516. — 1526.) izlazi na javu, da su Gričani uspjeli podmititi zagrebačke kr. harmičare,

[1] Samo ... plures secum negutiantes adcivit, exercendum negucium in Sclavos ... ca a. 623. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum II, Fredegarii chronicon IV, 48) a slijede podaci: Qui (Samo) venientes negotiatores Dagoberti regis interficere iussit et regia expoliavit pecunia (Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Monumenta Germaniae SS XI, 7.) — ca. anno 631. — Contra Samonem ducem Sclavorum qui negociatores predicti regis (Dagoberti) interfecerat (Auctarium Gartense ed. Wattenbach. Monumenta Germaniae, SS IX, p. 561—569). — O Samu isp. Ludmil Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten. (»Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung« XXXVI, Innsbruck 1915 p. 245.). — »Od vsego goršij promisel i zemli razorenie est, inorodskie torgovanie, to est: ašče kad kij kralj prepustit inorodnim trgovcem vo svoei deržavje prebivat ili žit, svodi i skladi deržat i vezdje po zemlje torgovat ... našie tovari vikupajut, i inozemcem, svojim narožanom, vsakije našije tajnosti projavljajut, ne tokmo v torgovnih no i vo vladateljskih tajnih djeleh, i narodnie našie zakoni razarjajut i vo svoe razpustne pogibeljnie zakoni naš narod zavodjet, i v blagočestiju mnogih sablaznjajut ...« (Jurko Križanić 1663. iz Sibira ruskom caru Alekseju Mihajloviću.)

[2] Još od početaka gradskih općina, i kaptolske i gričke, bilo je u Zagrebu kramara (institores) Nijemaca i bankarskih agenata Talijana (Tuškanaca n. p. t. j. Toskanaca, Mlečana etc.), a i drugih stranaca. Na domak novomu vijeku napominju se n. pr. m. o. 1369. Petrus, Puchocius i Thadeus de Carbonibus; 1397. Chun (Kohn?) i Rogerius de Florencia (Kunišćak ne mora da potječe od imena Chun kako je mislio Vl: Mažuranić, već je moglo biti i od slavonske kunovine); 1398. opet Rogerius de Florencia; 1427. Pero (gen. Peronis) de Florencia; zatim Marco Alemanus; 1475. Blasius institor Thewtonicus (on i žena mu Katarina stanuju u zidanici koja se zove i »pallacium«); onda Jacob Eberspek; 1493. zvaće zagrepčani Johannes institora »kramarom Hansićem« (pohrvaćeni deminutiv Hanns od Johannes). U novom vijeku broj se očito povećava, tek predradnja naučnih još nema, ali predlaže markantna data, koja garantuju kontinuitet stranačke invazije. 1574. protežiran je u Hrvatskoj veletržac Buseto, očito Talijan. Njemu dotično njegovim ljudima niko nije smio plijeniti robu za dugove drugih Talijana. Egzistenciju stranih trgovaca na Kaptolu notira i hrvatski sabor od 6. VI. 1582. (dominus banus tractet cum dominis capitularibus, qui opera suorum mercatorum Germanorum et Italorum ferramenta ipsa ferramenta ex Labaco adferre curent). Isp. Hrvatski saborski spisi IV. ed. Šišić, Zagreb 1917. str. 81. — 1660. Josephus Hyroldi, trgovac na zagrebačkom Kaptolu, daje punomoć svom bratu, svećeniku, u Milanu, Dominiku Hyroldi poradi očinske baštine, itd. itd. Ostali materijal za konac XVII. stoljeća dolazi sam po sebi u ovoj raspravi.

[3] »Kaptolom(ski)« koruptela kao i kod Magjara od »capitulum«. Uostalom, možda je termin nastao i pod izravnim magjarskim uticajem još u doba vlade arpadovske dinastije u Hrvatskoj.

da bi maltretirali Kaptolomce. Očita osveta za stare sredovječne neizglađene parbe o »stâr«, »filjaršćinu« između Griča i Kaptola. Tridesetničari su naime na svoju ruku nametali vanredne, skroz nezakonite takse i kaptolskim ljudima i kmetovima, štono su svoju robu uvozili na kaptolski trg ili iz grada izvozili, ali su to činili i sa stranim trgovcima i kaptolskim kućevlasnicima u opsegu kaptolske jurisdikcije: kad bi se n. pr. istovarivala strana roba uzimali su dvostruku harmicu i t. d. U ovo vrijeme, međutim, gričkí je trg momentano bio imun od tridesetničarskih napasti. Šikaniranje se zatim vršilo i na taj način što činovnici harmice nijesu htjeli uredovati na kaptolomu već samo na gradskom trgu. Trgovac je istovario i sve priredio na kaptolomu, kad ga niži organi potjeraju zajedno s robom na Grič da tamo plati pristojbe. Jedni se onda nijesu htjeli više vraćati na Kaptol, a kada se stvar pročula, razumljivo, da se mnogi stranci nijesu uopće usuđivali svraćati u Zagreb. To zaziranje škodilo je dakako i trgovačkom interesu Gričana, a Kaptol je, nema sumnje, najviše stradavao. Gričani su počeli svojatati i kaptolsku maltarinu. Kaptol je uzvratio tako, što je u svojoj režiji posagradio niz dućana za strane trgovce.[4] I ovaj, eto, efikasni, upravo epohalni protuudar osjetljivo je pogodio trgovce kr. slobodnog grada na Griču pa je i to bio predmet spora pred kraljevom instancijom. Kralj je u ovom potonjem slučaju stao na stanovište protivno kaptolskoj gospodi, smatrajući, da je nedopušteno favoriziranje tuđinaca na štetu domaćih trgovaca, pogotovo, jer novac iznose iz države.[5]

Ta parba o »bolte« (svodove, dućane) za strane trgovce na zagrebačkom Kaptolu nastavila se i za prvoga Habsburgovca, hrvatskoga kralja Ferdinanda I. (1527. — 1564.). Tenor je isti kao i prije: stranci uspiju da svoju robu prodadu, dok domaći (Gričani) koji također dobavljaju iz dalekoga inozemstva ne uspijevaju, što je, dašto, »na veliku štetu i na uštrb sloboštinama i prvašnjim običajima«! Zato kralj 6. XII. 1528. istupa i opet protiv kaptoloma, jer da se ne dolikuje, da se tuđinci u Zagrebu obogaćuju, a domaći ugnjetavaju, pogotovo na domak Turaka, tako reći u njihovim šakama, a istrošili su se gričkí građani popravljajući svoju tvrđavu (dobivši u tu svrhu i neki prihod tridesetnice). Zato zabrana u prilog Gričana: u Kaptol više ne smiju strani trgovci, niti se one bolte smiju iznajmljivati. Iz cijele prakse izlazi, da su vladari davali uvijek pravo tužiteljima, petentima, i da cijela ksenofobija počiva na spoznaji vlastita neumještva i neuspjeha protivno »prvašnjim običajima«.[6] A desetak godina kasnije već

[4] 23. VI. 1526. kralj Ludovik II. iz Budima zagrebačkom kaptolu: tuže se trgovci s gričkoga brda, što su na Kaptolu podigli dućane (certas bolthas et testudines lapideas erexissetis); tu se smještaju trgovci koji brzo dođu i brže odu. (»Starine« V. u Zagrebu 1873. str. 254.) — Borbe su zapravo započele tako što je od srednjega vijeka zagrebački kaptol dobivao dio pijacovine na Griču. To je izazivalo sve to jaču zavist. A poslije, kad su od sedamdesetih godina XV. stoljeća iza boljeg utvrđenja Kaptola zagrebački kanonici posagradili i rečene »bolte« stranim trgovcima, mržnja je konkurenata kulminovala, pa kao svoje vrste represalije diktovali su Gričani svojim građanima g. 1508. globu od 1 marke, ako bi na Kaptol nosili robu u izvansajmovno doba, ili ako bi ondje kupovali meso, zob, jaja, piliće, guske i druga victualia, dok su izvan svoga varoša smjeli kupovati sijeno, meso, kruh, drvo za gorivo i daske. Vremenom se pred katedralom i pred kanoničkim kurijama razvilo redovno tržište živeža, koje je Griču bilo odveć zazorno. Isp. T k a l č i ć, Povjestni spomenici slob. kr. grada Zagreba III. U Zagrebu 1896. str. 72.

[5] I. K. T k a l č i ć, O staroj zagrebačkoj trgovini. »Rad« knj. 178. U Zagrebu 1909. str. 101.—102.

[6] Ibid., str. 103.

je dvorsko stajalište drukčije, te 1537. kralj Ferdinand I. iz Beča zabranjuje gričkoj općini da sebi usurpira tribut koji su morali plaćati trgovci koji su dolazili iz Kranjske i susedgradskog kotara (a peregrinis mercatoribus a Carinthia et partibus castri Zomzedwara venientibus), jer da taj tribut pripada zagrebačkom Kaptolu.[7] Uzrok preokrenutom stavu mogle su biti i tridesetničarske pritužbe, da naime i dobri i kralju vjerni Gričani također vole zaobilazne komunikacije n. pr. nasilno protjerati krišom oko 1000 komada marve mimo tridesetnice, ne sjetivši se, da im je vazalna dužnost povećavati a ne prikraćivati kraljevski dohodak.

Era jakih dinasta i silovitih vlastelina oštetiće također jednako i fiskalne i komercijalne interese: u Samoboru pod gradom je stvoreno na štetu zagrepčana tržište, a u Podsusedu stali su uzimati novu maltarinu, isto na štetu zagrebačkoga trgovanja. Konačno su i Grič i Kaptol krajem XVI. stoljeća uvidjeli da bi u svojim komercionalnim sporovima trebali sklopiti neki modus vivendi, koji je i stvoren tako, da će Gričani »u transitu« plaćati prolazeći kaptolskim teritorijem maltarinu samo od veće robe (a maioribus mercibus tributum solvere tenerentur Capitulo). No i to nije održavano. Instinktivna konkurentska mržnja ispoljavala je zadjevice jedne za drugom i posljedicom su bile daljnje parbe.[8]

Smetnje urednoj trgovini bile su i monetarne neprilike, kojima se morao pozabaviti i hrvatski sabor u Varaždinu 11. I. 1579.[9] Trgovci iz Štajerske, Kranjske i Koruške, pa naročito građani Ptuja, Radgone, Ljubljane i Novega Mesta nijesu htjeli primati valutu koja je kursirala u Hrvatskoj, te je tražena viša intervencija. Monetarna zbrka biće trajna pratilja trgovačkih miserija i u buduće, kao što je i do tada to bila. U habsburško doba najezda je Nijemaca bila politički normalna, a talijanska već tradicionalna. I jednima i drugima bila je »Sclavonia« elastičan ekonomski »Vorland«. Stiješnjeno hrvatsko kraljevstvo na opseg zvan reliquiae reliquiarum olim incliti regni Croatiae poprimilo je ulogu za antemurale christianitatis, pa je nuz domaću u ono doba sociologijski razumljivu inerciju tuđi trgovac imao još jače pogodno tržište, jer je domaćemu sloju pred očima baš u novom vijeku na osvitu opće proširene svjetske trgovine lebdio grublji nagon samoodržanja ispred trajnog turskog naleta, dok je viša vlast mogla to iskoristiti plasiranjem svoga materijala. Sada su, zato, i kulturne posljedice bile neminovnije nego prije a pomagaše i prodiranje tipa činovničko-monarhijskog režima na račun stališkog, velikaškog i plemićskog. Hrvatstvo je značilo vojnikovanje, »harcuvanje«; »šeregi« su bili ideal, koji je prosječni nobilis Croata dostizavao slavno.

[7] Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae XII. U Zagrebu 1929. str. 163.

[8] I. K. T k a l č i ć, o staroj zagrebačkoj trgovini. »Rad« knj. 178. U Zagrebu 1909. str. 104. Srednjovječne kraljevske povlastice omogućivale su zagrebačkim trgovcima da nigdje po Ugarskoj i u Hrvatskoj ne plaćaju mitnicu (maltarinu). No u početku novoga vijeka velikaši su stali sve to jače zatirati privilegije zagrebačkih trgovaca. Tako n. pr. 1505. Andreas Henning gospodar Susedgrada plijeni robu zbog neuplaćene daće; 1520. ima cijela čitulja silnika u tužbi kralju: pod Okićem i u Jastrebarskom malta kardinala Tome Bakač-Erdoedyja, u Krapini i Rakovcu ljudi markgrafa Georga von Brandenburg, u Samoboru malta kneginje Jelene Frankapan, u Božjakovini prior vranski, te razumljivo u Podsusedu Andreas Henning. (Isp. T k a l č i ć, Povjestni spomenici slob. kr. grada Zagreba III, Zagreb 1896. p. 44, 45, 196, 206.) Iz ovih se podataka lijepo razabire i dio mreže kretanja zagrebačkih (gričkih) trgovaca.

[9] dr. F. Š i š i ć, Hrvatski saborski spisi IV. U Zagrebu 1917. st. 18.

Početkom XVII. stoljeća Kaptol je u Zagrebu preoteo Griču veći dio trgovine, suviše i sedmične sajmove, te se nastavilo drevno parničenje, no bez korisnih posljedica za gričke trgovce. 1602.—1604. presuđivan je njihov spor pred čazmanskim kaptolom, ali zna se, da je sam jedan čazmanski kanonik i prebendar zagrebački baš oko 1602. imao na Kaptolu dvor i u njemu trgovačke dućane (svodove). Kaptol nije popuštao, i ako je 1604. glasila kr. odluka, da Grič ima pravo trga kao i Kaptol. Zbiše se famozne, čisto sredovječne scene. Kraljev je izaslanik htio na Kaptolu proglasiti presudu, ali nađe zatvorena gradska vrata, te nije mogao unići. To ga, međutim, nije smetalo, zaustavio se na bedemskom mostu i varaški (gički) prezivač (preco) Martin Zvornjak pročitao je osudu. Za tili čas izbiše i iz kaptolskog grada, i javni notar Mijo Gregorjević, koji trgnuvši mač, »svečano prosvjedova« u prisustvu kanonika, te se scena svrši: svakom svoje, a praksa je tekla dalje. S Kaptolom se zapravo radilo i dalje na sporu (1611.—1612.) i u doba kralja Matije Habsburškog, kada je Kaptol i opet izgubio pravo trga, ali se via facti tržilo i dalje te se istraga u toj stvari nastavila i 1613. G. 1612. nepustiše opet Gričani u svoj »varaš« ni bana, ni biskupa s tijelovskom procesijom, a motiv — neredi što su ih običavali »kaptolomci« činili u »varošu«. Ali je najvjerovatnije da se radi o nemoćnoj jednoj represaliji protiv jačeg trgovačkog konkurenta, a uostalom upravo su malo za tim (1614.—1618.) na Gričkim Goricama Zagreba započele žestoke borbe demokrata i gospodske stranke, jer je još 1608.—1609. na Griču bio uveden nov oligarhijski gradski statut protiv dotadašnjeg demokratskog. Ni pučanski kasniji otpor (1622.) nije uspio, kao što je uopće započela era habsburških »pacifikacija« u vezi s malim plemstvom, koje je i u Hrvatskoj počelo voditi glasniju političku riječ od dvadesetih godina toga (XVII.) stoljeća. Novi »raison« države tražio je postepeno eliminiranje svih sredovječnih, privilegijaških protutežâ novoj činovničkoj državi. 1619. pao je tako jedan udarac, koji je plemstvo već moglo podnijeti. Na zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru propisane su nove pristojbe za inostrane trgovce, koje su dirale »običaje« varaša na Griču pokraj kaptolskog Zagreba. Varaš je prostestovao, navodeći, da se novi zakoni ne bi smjeli kositi sa postojećim zakonima, niti je potrebno, da se kakovom novom uredbom stvara nešto novo, jer — kaže prosvjed — postiglo bi se samo to, što bi se jedni lišili dohodaka, a drugi opteretili pristojbama. Stoga bi bilo najmudrije, kada bi kralj dokinuo rečene zaključke stališa i redova.

Zagrebački kanonici i prebendari bili su u to već davno udesili u svojim kućama već napomenute dućane i bolte, i tu pogodnost počeli su iskorišćavati u prvomu redu stranci. Nekada, u srednjem vijeku, Vicus Latinorum (Vlaška vulica) u biskupskoj jurisdikciji izgubio je već svoj veliki komercijalni značaj iza tatarske pohare, jer je iza 1242. počeo cvasti Grič, koji je ustalio svoje sloboštine po cijeloj državi, pokušao monopolizirati trgovinu i vezivao slobodu trgovanja u korist svojih građana, i ako su u stvari bili i gonjeni i prikraćivani od feudalaca. Ali sad u XVII. stoljeću Fortuna se okrenula kaptolomskom Merkuriusu, koji se širokogrudno sporazumijevao s došljacima i s trgovačkim namjernicima, uočivši pravilno, da je mnogo i raznovrsna prometa prava baza trgovine i da duh vremena mora steći nadmoć nad preživjelim kampanilizmom Gričana, koji su u strancu nužno gledali neprijatelja. I tako je sa kaptolomske strane (po tradiciji već) odgovoreno u pozitivnom smislu na obnovljene drevne oferte

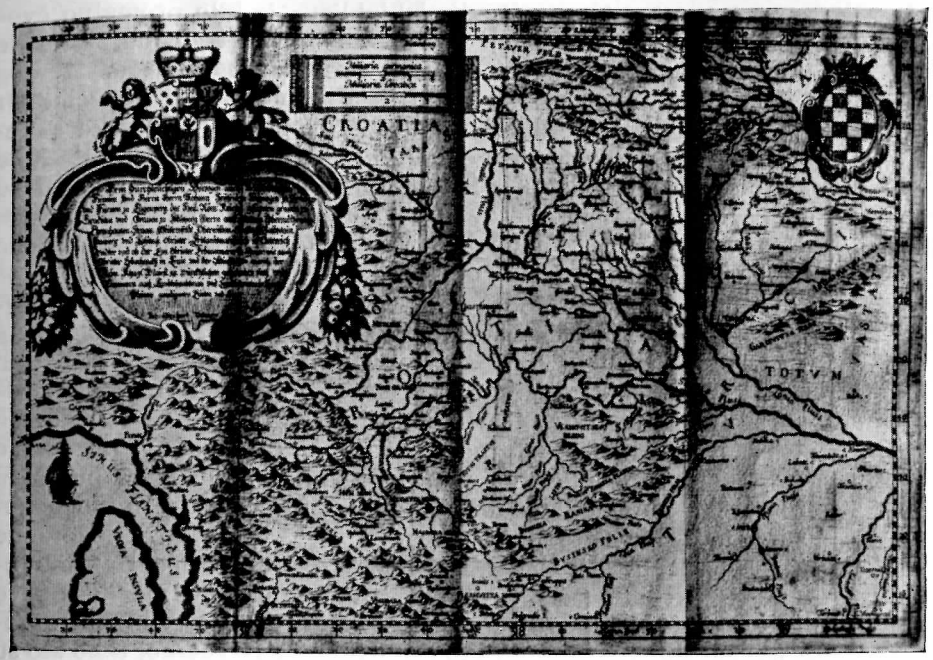

Zemljovid uže Hrvatske XVII. stoljeća.
Iz Valvasorove zbirke, sada u Grafičkoj zbirci Kr. sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

sa zapada i naročito sa sve nestrpljivijega njemačkog sjevera. A nema sumnje, da je Grič bio materijalno ubijen i rečenom pobjedom konservativne stranke u svojoj općini u prvoj četvrti XVII. stoljeća, kadno su se vodile nesmiljene klasne borbe u okviru gradske općine. Porazom demokratskih, borbenih krugova ušićarila je susjedna, kaptolomska općina, prevukavši »preko potoka« glavni dio trgovine, liberalno osim toga favorizujući strance.

Dravsko-savskim međuriječjem unakrštavale su se od predhistorijskih vremena trgovačke pruge sa svih četiriju strana svijeta, i grbinama i dolinama, s nepoznatijim sjeverom i jugom te s poznatijim zapadom i istokom, pa jednako i vodenim arterijama među kojima su Sava i Drava igrale najveću ulogu. Vicinalni je promet tekao jednako svojim utrenicima. Bilo je napose za Zagreb nekoliko kompleksa toga trgovačkog prometa, kao što su naročito štajerski i kranjski. I dok je sad u novom vijeku turskom okupacijom to naslanjanje na njemački sjever historijska nužnost na očigled krajiške pomoći koju su davali Štajerci i Kranjci naročito, dodiri su u srednjemu vijeku bili čisto geopolitičke istočno-alpinske prirode, u koliko ih nijesu zbijale vremenom stečene povlastice i teritorijalni, državnopravni međaši, koji su trajali stoljećima srednjega vijeka i produžili i kroz cio novi vijek. Karakteristična je pak u svemu oficijelna vakancija Židova trajno nenaseljenih sve do XVIII. stoljeća.

Kranjska s Ljubljanom vezivana Savom — to su flosari — (ali i prilično cestama) o Zagreb imala je za trgovanje u srednjemu vijeku svoje

pravne norme, sloboštine i ograničenja. I Ljubljana je bilo prometno čvorište čiji je posjed zadirao u srednjeevropsku svjetsku trgovinu. Zato je silom Habsburgovaca i morala uzmicati pred interesima Beča. Herzog Rudolf IV. »zatvara« 1361. cestu iz Ljubljane preko Krasa u Veneciju, jer se preko Ptuja nastavljala, dakle, u zgodnu izravnu vezu Ugarske s Venecijom. Bečani su dobili tu cestu u svoju vlast i sprečavali promet za se nepovoljan. Ptuju se desilo isto: u Štajerskoj neprodanu robu morali su otpremati u Beč, a nijesu smjeli izravno trgovati s Venecijom i Ugarskom. Slično je, uostalom, kasnije postupala i Venecija s Dalmacijom, a slično slični režimi širom Evrope.

1376. se položaj Ljubljane popravio: dopušteno je trgovanje sa Štajerskom i Koruškom, izuzevši ptujsko vino; 1389. smjeli su Ljubljančani da venecijansku robu (kolonijal) i dr. prometu u Beč i u ostalu Austriju, samo ne prema Ptuju (zbog Ugarske!). U XVI. je stoljeću (1503.) Maksimilijan I. strancima ograničio transit preko Ljubljane: svu se robu ovdje moralo istovariti, uskladištiti i, nužno, prodati. A u mandatu 1513. isti je car zabranio stranim trgovcima da preko Kranjske i Ljubljane putuju u Hrvatsku i da ondje kupuju suhomesnatu robu i krzna nego to mogu kupovati samo u Ljubljani, kako je bilo od starina.[10] Nedostatak izvora ne daje uvida u protustanovište Hrvatske. Svakako iza nastupa Habsburgovaca bila je zemlja širom otvorena prema sjeveru, pogotovo, jer je u prve decenije bilo zabranjeno trgovanje s Turskom. Ipak se javilo nešto reakcije, 1592. ukazana je »pažnja« stranim trgovcima u Hrvatskoj tako što su pali pod udar pristojbe, kad im je vrijednost robe prelazila 500 forinti.[11] Čini se, da je poradi posebnih unutrašnjo-austrijskih privilegija Kranjske i Ljubljane pretežni dio trgovačkoga importnog prometa kolonijalne robe u Hrvatsku išao preko Ljubljane, a manje preko Kvarnera (Rijeke, Bakra, Senja[12]), i ako je trgovina stokom išla razgranato i na Kvarner, štićena interesima poimence Zrinjskih i Frankapana. Nego putevi preko Gorskog kotara bili su tada neuporedivi s boljim kranjskim komunikacijama.

Kada je, dakle, u XVII. stoljeću s kaptolske strane paralizirana pomenuta borbena grička konkurencija, na Kaptolu su se zagrebačkom sve nesmetanije smještavali stranci-trgovci, osnivajući baš u vezi s osebujnim trgovačkim značenjem Ljubljane i neke vrste poslovne filijale, akomodirajući se, koliko je već išlo i trebalo novoj sredini, a nekad je bivalo, poslije, i osamostaljivanja ili pak izravno osnovanih stalnih trgovačkih firmi. Provizorij trgovanja, naime, nije nikako prijao ni faktorima hrvatskoga milieua, koje je novo vrijeme gonilo iz naturalno-ekonomskog vegetiranja (na sredovječnu) na neizvjesnu putanju kapitalističkog poretka koji se javio s Habsburgovcima, štono ih donese opasnost od Turaka, i naravno onda i sistem moderne države.

[10] Dr. E. Werunsky, Oesterreichische Reichs- und Rechtsgeschichte. Wien, 1904. p. 398. Još detaljnije isp. Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Ljubljana 1929. p. 59. etc.

[11] Mercatores autem externae nationis in civitatibus vel vbicunque in regno commorantes, vt a mercibus valoris florenorum quingentorum vnum equitem interteneant et ipsi etiam vel personaliter adsint vel loco sui equitem conducant sub amissione mercium. Saborski zaključak 1592. Isp. Šišić, Hrvatski saborski spisi IV. U Zagrebu 1917. p. 279.

[12] O Bakru i Rijeci početkom XVII. stoljeća isp. Silvino Gigante, Rivalità fra i porti di Fiume e Buccari nel secolo XVII. (»Fiume« Rivista semestrale anno IX. Fiume 1931. p. 154 etc.).

Na solare koji su svoju robu transportovali zaobilaznim putem t. j. zapravo postrance od propisana puta gospoštije su se razumljivo ljutile i protestovale na saborima tražeći protiv krijomčara satisfakcije.[13] S druge strane samo plemstvo koristilo se uvelike svojim prerogativima oprosta od daća i harmice pa je na štetu tridesetnice i fiska obilno se bavilo izvozničarskim poslom, prodavajući izvan hrvatskih granica u Ptuj (Pettau) i Radgonu (Radkersburg) naročito u šumama tovljenu stoku i med, što je sve bilo produkt gospodskih kmetova.[14] Nego na pomenute »solare« i na ostale pretrglije (Hrvate) na drugom opet terrainu tužili su se također da oštećuju dohotke carskih daća i u Trstu. Iz Hrvatske su dolazili u masama u Trst s konjima pa i u venecijansko područje donosili žito i sô. To su bili krijomčari koji su uvijek izmigoljili daćama ne uzimajući »bollette« i idući tajnim putevima,[15] dok je oficijelan put, isto »konjski« (nepodesan za kola) prema moru išao iz Zagreba preko Modruša, a glavne su eksportno-importne hrvatske luke bile Rijeka, Bakar i Senj, ali promet ipak slab »ježe tamo dljaradi stermih gor i dlja neplovnih rik nist nikakovaže prejezda ni torgovstva, i inorodnih ljudi malo prihodit« kaže Križanić oko 1665.

Trgovačku vezu sa Štajerskom imali su zagrepčani preko Varaždina u Ptuj i u Štajerski Gradec (Graz), odavde se nastavljalo u Beč i obratno. Isto je stara veza trgovačkog prometa s Kranjskom bila cesta koja je iz Zagreba išla preko Podsuseda i Brdovca u Ljubljanu. Ovim dvjema naročito se iz inozemstva dobavljahu textilia, u novom vijeku još i kolonijal, dok se u primorske strane vodila trgovina stokom, žitom i krznima, a unosila sô i dakako južnjački morski i primorski proizvodi, ali sve u manjoj mjeri.

No koliko god je i bilo veliko bratstvo oružja s Kranjcima i Štajercima u doba pogibli od Turaka i u održavanju vojne granice, sukoba su hrvatski staleži imali s njima u divergenciji materijalnih, ekonomskih interesa, pa upravo u trgovini. Tako je na pr. grad Ptuj umio napose kočiti hrvatski transit.[16] Ali i drugih je kalamiteta u sferi trgovine po Hrvatskoj imao

[13] Protestantur solemniter possessores bonorum castelli Also Ztubicza, Uzkokones et alios negotiatores salis cum equis onerariis, telonia in territorio ipsorum ut evitarent, per sylvas et inusitatas compita viarum transire, illos tales inobedientes et clancularis ex statutis regni velle punire. (Hrvatski saborski spisi IV, ed. Šišić, Zagreb 1917. p. 409.)

[14] Ibid. p. 429. svjetuje (1602. iz Lepoglave) naslovni biskup Š. Bratulić nadvojvodi Matiji da to zabrani, pa da u Varaždinu, Vinici, Nedelišću, Klanjcu i Samoboru (gdje su postojale tridesetnice) odredi sabirališta izvoznog trgovanja pa neka onamo dolaze strani trgovci. Sic enim fieret, ut exterae nationes venientes in ipsis locis depositionum sibi necessaria emerent et tricesima vectigalibusque exolutis tandem educerent. Hoc modo et regnicolae molestia res suas extra regnum educendi liberarentur et fiscus suae maiestatis sacratissimae adaugeretur. Atque hac pro fidelitate mea serenitati vestrae aperire duxi necessarium. Biskup se naime zabrinuo i zato, jer: hoc enim maxime tempore, quo mel congregatur et animalia in sylvis saginata, quorum in hoc regno Sclavoniae non contemnenda est copia, reducantur, magnates plerique et nobiles a colonis hinc inde magnam copiam ex utroque genere pecuniis coadunatam extra regnum ... educunt. Plemstvo je dakle sa stokom postupalo onako kao što seljaštvo običava sa šumom.

[15] Tako se tužio na »švercere« (Schwarzer) Johann Daniel v. Kindsperg, Gegenschreiber beim Obereinnehmeramt in Triest. Isp. Peez, Johann Chr. von Kindsperg. kaiserlicher Resident bei der hohen Pforte. !Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtforschung« Bd. 38. Innsbruck 1918. p. 123.

[16] Item conqueruntur domini regnicolae (4. II. 1599. u Krapini na saboru) contra

i sabor te ih je pokušao svladati limitacijom cijena kao na pr. u zagrebačkoj sesiji 17. VIII. 1603.[17] Motiv je »židovsko-lihvarsko« nabijanje cijena bez obzira na opće interese na koje trgovci u nedostatku konkurencije nijesu bili primorani paziti dok im se, evo, nije ispriječilo maksimiranja cijena sa strane države [quia mercatores obliti salutis ipsorum res universas non eo modo, uti bonos questores decet, sed prorsus iudaico et plus quam usurario vendere consueverunt). Nego je karakteristično, da je od toga bila izuzeta tako reći luksusna materija, za nju je traženo »iustum precium« (pošteno-pravedna zarada) po kršćanskoj savjesti, dakako, i neprikosnovenim cehovskim tradicijama koje kao da su bile nešto poljuljane, možda i poradi kuge, koja je harala tri godine za redom (1598. do 1600.). Unutar kraljevine međutim nije bilo ni političke stabilnosti koja bi pomogla normalan razvoj trgovine, kad je već vanjski neprijatelj štetivao bolje interese. Paralelno s njim ukazuje se, naime, kao uzročnik od početnih dodira s Habsburgovcima i početaka »Krajine« nov kondominij, velik unutarnji štetočina zvan naprosto u bezbrojnim gravamenima miles germanicus. Krajiški generali i kapitani iz dana u dan usurpirali su po dio vlasti, dok su opet hrvatskim velikašima i plemićima stali redom otimati gradove, zamke i čitava imanja.[18] Banska vlast je, osim toga, sve više suzivana i ponizivana.

No osim samozvanih vojničkih, njemačkih pretrglija bijaše još i ovakve smetnje trgovini: Poznato je — kaže hrvatski sabor 1606.[19] — da mnogi trgovci lutalice, poimence talijanske narodnosti, nemajući stalnu nastambu u ovomu kraljevstvu iznose iz ove države novac. Međutim, zaključuje sabor, ako se oni za 3 mjeseca u kojem gradu ili varoši stalno ne nastane i ne pribave sebi imanja u kraljevstvu, ne će moći ovdje da se više bave trgovinom, pa će izgubiti povrh toga još i svu robu. No ovakovih trgovaca-vaganata bilo je od drevne starine, zapravo je ta vrsta u XVII. stoljeću puki sredovječni relikt poput samih sajmova (mercatores, qui le loco locum merces et necessaria deferre consueverunt). Nego u svakom slučaju nije se radilo ni o vagantima već naprosto o importeurima strancima, i ta je zaštitna mjera jednaka, štono ju je Maksimilijan I. 1503. odredio u ime zaštite proti talijanskim, ugarskim i hrvatskim trgovcima na molbu austrijskih interesenata. I tada su n. pr. hrvatski importeuri iz

comitem Ambrosium ab Twrun et ciuitatem Pethoviensem, da ne ni plemenitom človeku ni gospode prez malte i trgovine nete prepustiti i od onoga što svoga majorstva od-daju ! trgovine (t. j. pristojbe za trgovanje!) vzimlju contra consuetudinem et iura regni huius. (Isp. Hrvatski saborski spisi IV, ed. Šišić; Zagreb 1917. p. 389.) U srednjem je vijeku (točno se zna od druge polovine XIV. stoljeća) bio je opet vrlo kuriozan običaj, da su naročito Kranjci, Ljubljančani, naplaćivali navodno neutjerivo svoje potraživanje kod nekoga zagrepčanina tako, što bi zagrebačkim trgovcima, kad bi došli u Ljubljanu na sajam zaplijenili dio robe, koliko je već iznosilo potraživanje s motivacijom, očito, neka onda sami utjeruju tu svotu, kako znadu. Isp. Tkalčić, Povjestni spomenici slob. kr. grada Zagreba. V, Zagreb 1898. p. 21.

[17] Ibid. p. 439.

[18] Klaić, Banovanje kneza Nikole Frankopana Tržačkoga (1617.—1622.) »Rad« 211. U Zagrebu 1916. str. 98.

[19] Palam est divagare certos mercatores plurimos potissimum nationis Italicae per hoc regnum nullas sedes fixas habentes, qui ex hoc regno pecuniam exportant, qui nisi sedes hic in regno fixerint et bona intra trium mensium spatium comparaverint et sese in civitates et oppida moraturos non contulerint, quaestum in regno exercere non possint. Alias res mercimoniales universas amittent. 10. IV. 1606. u Zagrebu. (Hrvatski saborski spisi IV. ed. Šišić, Zagreb 1917. p. 471.)

Italije u Ljubljani morali baviti se bar šest tjedana, robu su pak morali prodati izričito domaćim interesentima, a zatim neprodano izvesti izvan austrijskih (u ovom slučaju) kranjskih međa.[20] To je ona Maksimilijanova očita zabrana transita, koja se nije mogla zadugo održati, a nema sumnje, da se ni hrvatski saborski zaključak od 1606. u praksi nije dugo primjenjivao, te znači jedan između mnogih očajnih staleških gravamina u ekonomskom snalaženju prema strancima, kakav je bio i onaj iz g. 1607. i 1611.[21] 1607. se, naime, u saboru opet napominjalo, da mercatores tam fixi quam vagi rade maiori pretio i sabor upućuje podžupane i judices nobilium da takove trgovce kažnjavaju »iuxta articulum hujus regni anni 1603.«

Gospoda hrvatska nijesu imala neku liniju neke modernije svoje ekonomske politike, osim što su se zanimala za eksport, ponajviše za transport volova (preko Bakra osobito), pa za izvoz meda, krzna i koža u južno-austrijske zemlje. I u izdancima sredovječnih slobodnih kraljevskih gradova bilo je još uvijek ekonomisanja na sredovječnu, čemu je naročito pogodovao i sistem cehova. Ali je nadiralo »novo vrijeme« i sa sjevera habsburška pomenuta tendencija preobličenja države u tada modernu, i s juga s turskim pitanjem u vezi problem srpskih doseljenika, koji se nikako nijesu davali u kmetove hrvatske gospode. Silno povećane novčane javne potrebe međutim je valjalo podmirivati, a ovamo je tinjala silna želja ustrajati u socijalno-ekonomskom području posve pri starom. U tom procjepu s političkim takmacima, kao što su na hrvatskom terrainu bili krajiški (njemačko-austrijski) zapovjednici, hrvatski su velikaši i plemići ipak morali da se s novim vremenom razračunavaju iz godine u godinu i da se etapno akomodiraju.

Zato slijede saborske »limitacije« robe; dopuštao se sve slobodniji izvoz stoke a i zabranjivao poradi devalvacije mnogih stranih moneta, izrađivan je »katalog zemaljskih daća« zapravo u stvari jedna hrvatska carinska tarifa, pa — čisto revoluciono odozgo — i najviši se državni funkcionari prometu 1626. u plaćene činovnike, dok je najveći novum bilo poresko opterećenje i posjeda zemaljskih činovnika. Najosjetljiviji organ povlaštenih t. j. njihov špag (džep) bio je dirnut, no dakako da to još ide stvarno na račun kmetova, koji će u očajanju pokušavati da bježe pod zakrilje — Turaka! Načelo se, i moderne težnje države od tada nijesu sustajale ni pred dotad neprikosnovenim privilegijama društva zvanog status & ordines. I čim se započela runiti starinska struktura, tempo je savladanja hitio. Zato nijesu čudnovate ni saborske autokritike kao 1628. u pitanju cesta i mostova, i u osudi sve to brojnijih gospoštijskih malta, kad se ubrane maltarine nijesu upotrebljavale za reparacije. Pa stoga je onda razumljiva prijetnja globom za svaki ruševni most 12 forinti kazne.

I kada je već XXX godišnji rat bio u punom jeku a jedan tvrdi orah Habsburgovaca (kao što su bili Česi) smrvljen, uzet je i hrvatski materijal

[20] Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo. Ljubljana 1929. p. 63—64.

[21] Zaključak hrvatskog sabora 1611. (24. II. — 24. VI.) glasi: »Confirmatur articulus de locis depositionum editus ita, ut quicunque extra loca depositionum mel et porcos maiales extra regnum educens repertus fuerit, privetur eisdem, per quoscunque privari poterit. Quodsi tamen aliquis regnicolarum cum extraneo aliquo mercatore convenerit ac in loco depositions sese praesentaverint liceat praescripta res venales extra regnum educere ita tamen, ut post praesentationem in loco depositionis rerum venalium suae maiestatis tricesimam et tributum telonii dominis terrestribus; emptor solvere teneatur. (Šišić, Hrvatski saborski spisi V. Zagreb 1918. p. 56.)

u intenzivniju eksploataciju za vanjske ciljeve carevine. Krajina je dotad dala već odlične rezultate, presizanja u prava kraljevine s uspjehom su bila iskušavana, a turska pogibao držala ju je u procijepu. Od zlih ekonomskih posljedica takvog vegetiranja ništa nije bilo prirodnije nego se desperatno bacati i u vojničke pustolovine kanalom XXX godišnjeg rata.[22] Mase hrvatskog ljudstva i plemića nagrnule su na tuđa bojišta da steknu prve slojeve potonjeg amalgama s etiketom caru vijernih Hrvata. Poremetnje su pripravljale terrain za potonja centralizatorna i germanizatorna nastojanja a glad je bila u to ime prva pomoćnica zatornomu djelu iz Beča i Štajerskog Graca. I bježeći kmetovi u Krajinu (fugitivi coloni qui in montibus et silvis novas colonias et residentias fecerint 1627.) bijaše memento socijalnoga zla. Domini regnicolae sada su u gladnim godinama počevši od 1629. dopuštali i uvoz žita i pažnju posvetili produkciji meda, nastojali regulirati cijene, 1630. bavili kmetskim dugovima, no bolećivo zazirali od nobilitacije kmetova (1634. slučaj Jurja Mazarića i njegova gospodara Ladislava pl. Vragovića, koji ne pušta zemlju novom stališkom drugu, a dotad podaniku). Regionalni zulumi domaćih dinasta i krajiških časnika,[23] prebegi i predavci, nerješenost pitanja »Vlaha«, njihova kolonizacija, raspre s gradom Ptujem (1640.) poradi izvoza meda (zabrana transita) i represalije na uvoz štajerskoga vina, sve su to problemi ondašnjih sabora. Još pred kraj trodecenijskog carskog rata suša, nerodica i kuga, a iza rata razbojnici, koji su se regrutovali iz demobilizovanih hrvatskih pukovnija i očajnih gospoštijskih kmetova štono ne smažu više snage da robotaju svojoj zemaljskoj gospodi, niti da trpe njihov sve to žešći bijes. Jedna od češćih seljačkih buna pada i na godine 1653.—1654. A bijes je dolazio i pomjeranjem poluga na kojima je počivao ostatak Hrvatske i poradi povisivanog standarda života. No pecuniae animae rerum — sve se manje, manje istiskivahu na površinu, dok će se »raison« (ragione di stato, taj arcanum imperii) leopoldinske države promišljeno uplesti u dotad nedirane odnose plemića i kmetova, ponajprije 1680. patentom o raboti.

Javna nesigurnost (od razbojnika i carevačke krajiške vojske) pa previranja u izdisaju staleških, teritorijalnih i gradskih snaga u korist činovničke države leopoldinskog razdoblja, naročito poslije novo započetih sukoba s Turcima, nove dakle ratne posljedice silno su i u Hrvatskoj započele smetati trgovini, i sad je to također ponovljena briga saborska. Među ostalim tako je morao sabor u Varaždinu (12. X. 1664.) pod predsjedanjem bana Nikole Zrinskoga zaključiti da se stranim trgovcima na

[22] I. Kukuljević, Borba Hrvatah u tridesetoljetnom ratu. (»Arkiv za povjestnicu jugoslavensku« XII. U Zagrebu 1875. str. 1. etc. »Hrvati odbijajući hrabro Turke od svoga zemljišta, ostavljahu ujedno na tisuće svoju domovinu da se bore u dalekih zemljah na korist kuće habsburžke, koja im u ono doba na sve moguće načine laskaše, potvrdjivajući stara prava i obećavajući nova (p. 2.)« ... »Njeki izmisliše da su Hrvati imali i barjak sa slikom vuka, oko kojega stajaše nadpis: »Idem za plienom« (Heilmann, Das Kriegswesen der Kaiserlichen und Schweden zur Zeit des 30-jährigen Krieges. Leipzig 1850. 1—5) p. 3.

[23] N. pr. kada 1649. službenik grofa Petra Zrinjskoga tjera 90 volova u Bakar zaustaviše ga oklopnici križevačkog obersta barona Gallera. Uzevši svoj ćar šalje poslije volove u Štajersku u korist tamošnje zemaljske blagajne kao — plijeno. Uopće Štajerska dotično njena gospoda u sjeni nadvojvodskoj mnogo se gerirala kao tutor Hrvatske, ali oštećuje u isto vrijeme i hrvatske ekonomske interese n. pr. monopolom soli. S druge strane krajiškoj, carevačkoj vojsci nijesu isplaćivali plaće pa su vojnici i časnici tražili odmazdu u pljačkanju po Hrvatskoj, a tu su najviše stradavali seljaci i seoski župnici.

putovanjima po Hrvatskoj daje poradi javne nesigurnosti oružana pratnja. Pratnju su bili obvezani davati gradova Varaždin, Zagreb i Krapina.[24] Mnogo je vjerovatno da ova policijska mjera nije morala biti osobito prijatna ni jednim »varašcima«, jer im je uopće bilo naopako shvaćanje pravih ekonomskih interesa, a zatim, što im se, negdje i s pravom, činilo da im strani konkurenti zatiru pomoću više vlasti bolji prosperitet koji bi imali u patrijarhalnoj, izolovanoj autarkiji. No dolazili su agilni, vjerovatno germanizovani Kranjci i Štajerci, a i čisti Nijemci, te ih je valjalo štititi, da bi nesmetano mogli obaviti svoj trgovački posao. Neki su se i nastanjivali, i kao tuđi umetak u društvenoj sredini ne samo da su se materijalno ojačali, već su namah iskočili u prvim redovima. Nego međusobnih simpatija nije bilo,[25] i ako se »kroatiziranje« naseljenika vršilo razmjerno brzo, a množina se razabira i po nadimcima i po prezimenima.[26]

[24] Quoniam tanta Praedonum undique grassantium inualuit insolentia, ut nec Mercatores externi in mercibus in hoc Regnum inducendis, et personis ipsorum, nec Nobiles, et Ecclesiasticae personae in Curijs suis tuti sint, et non solum in Vijs, sed in medijs Ciuitatibus praedas et tumultus ejusmodi Praedones exercere, cum magno Tricesimarum Regiarum, et Regni dispendio audeant; Eapropter domini Regnicolarum voto statutum est, ut tales siue ignobiles, siue Nobiles, personae, quicuque huiusmodi Praedonia, ac tumultus exercere deprehensi vel per Supremos Comites, et in quantum fieri poterit per Vice Comites, et liberas quoque Ciuitates, etiamsi ad domos Magnatum et Nobilium profugerunt, et per alios quoscunque etiam per Rusticam manum libere capiantur, et nobiles quidem in flagranti huiusmodi tumultu, ac praeda per Ciuitates deprehensi, per easdem Ciuitates ad uocatis Vice Comite, et Iudlium, vel ad minus uno Iudlium iudicentur, ad debita poena afficiantur. Alij vero Nobiles in similibus deprehensi, vel modo praemisso agniti, aut probati Dno Vice Bano ex Zagrabiensi, et Crisiensi, ex Varasdiensi vero Comitatu supremo Comiti, vel Vice Comitibus eiusdem Comitatus assignentium, et per cosdem Vice Banum etc. etc.... Ignobiles ... sine omni dilatione puniantur ... Receptatores ... pari modo capi, et puniri possint ... Pro maiori securitate Mercatorum, suas merces in Regnum inducentium Tricesimarum Regni, et Regiarum promotione illud quoque decernit, ut Ciuitas Zagrabiensis, Varasdiensis, et Oppidum Krapina Mercatoribus huiusmodi venientibus, ac redentibus Varasdiensis quidem Ciuitas usque ad Possessionem Zaurachia, Zagrabiensis usque ad Fluuium Zutlam, Krapiensis Vero Oppidum usque ad possessionem Kolari, tempore Nundinarum suarum sufficientem Comitiuam cousque donec huiusmodi Praedonia, non cessauerint subucinistrare teneantur. Acta & Prothocola congregationis regni u Kr. Državnom arhivu u Zagrebu sub 1664. (p. 217.—218.)

[25] Jedna stara pjesmarica zove Kranjca »Kurva jalni« valjada poradi već tada legendarnog »hrvatskog junaštva«, a omjer hrabrosti: Dvajset Kranjcev, jedan Horvat! (Isp. Matasović, Iz galantnog stoljeća I. Zagreb 1921. str. 56.) Prema Štajercima nije stav bio bolji. I sam Pavao Ritter-Vitezović piše: »Ako se sada mirno pripuste Štajerci, oni će poslije, u doba mira, nagnati Hrvate nekad najvijernije i najhrabrije branitelje svoje, da postanu njihovi vazali«. U XVIII. stoljeću, međutim, kada je i jedne i druge poklopio činovnički habsburški režim zaboraviće se staro rivalstvo i dvije posestrime »provincije« ovjekovječiće se u simboličkom fresku jedne alegorije iz godine 1753. V. Gj. Szabó, O crkvenim zgradama i crkvenom uređaju. »Narodna Starina« VII. Zagreb 1928. str. 175. — 1651. rezonovao je Križanić, kako Kranjska pokrajina nije ilirska, već norička ili germanska. Ondje da se kod sudova, kod skupština, u školama i u svim javnim poslovima upotrebljava isključivo jezik njemački i ni jednog pisma ne ćeš naći, veli on, napisana jezikom slovenskim. Polovica im je riječi njemačka. Jezik imaju tako pomiješan sa idiotizmima njemačkoga. Čitave župe usred Kranjske govore čisto njemački, kao Kočevje i Bohinje. I plemstvo je u Kranjskoj skroz njemačko, govori o sebi, da su Nijemci i ne će da budu Ilirci. A što je seljaštvo sačuvalo neku podobu ilirskog jezika, zaključuje Križanić, ono je zapravo izgubilo svoj jezik te govori nekom mješavinom, koja nije ni njemačka; to dokazuju i knjige i iskustvo.

[26] Već 1494. m. o. ističe se na pr. kao neumoljivi pobirač »knežije« promećurni trgovac Marko Kranjec u Zagrebu (Tkalčić, Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae II. u Zagrebu, 1895. p. 494./495.) — Habdelić se sjeća iz djetinjstva koliko je

S čistim Nijemcima u to doba to već nije bivao slučaj, ili rječe, jer su ostajali ekskluzivan element, smatrajući Hrvatsku svoje vrste kolonijalnim dominijem, a sebe opet samo posrednikom za import stranih tekovina i izvoznikom hrvatskih sirovina i, razumije se, kapitala.

Upravo građa ove historijske studije dokumentuje takav jedan slučaj. U Kr. Državnom Arhivu u Zagrebu sačuvano je kao depositum zagrebačkog Kaptola sedam fascikula trgovačke korespondencije i ostavinskih spisa Hanns Leonharda Mülbachera († 1700.) koji je isprva bio na zagrebačkom Kaptolu upravitelj filijale, a poslije komisionar i samostalan trgovac, vjerovatno istom iza smrti svoga principala Blasius Schneditza iz Ljubljane. Još se, dakako, nije dalo eruirati, kad su se ovi »Schnedizi« smjestili na zagrebačkom Kaptolu, jesu li već bili svjedoci posljednjega gričko-kaptolskog građanskog boja g. 1666., koji teško da je zapravo vođen poradi »pisanoga« (crvenog) mosta na Medveščaku, već je shvatljivije da on reprezentuje zakašnjelu eksploziju ekonomskog suparništva.[27] No moguće, da je njihov ulaz i trajnija nastamba u vezi i sa »pacifikacijom« Hrvatske sedamdesetih godina XVII. stoljeća iza svladane zrinsko-frankapanske urote, kad je učestao jak priliv ne samo njemačke soldateske, nego kad je Hrvatska postala i uočljiviji objekt austrijskih merkantilnih planova i eksperimenata.

Mülbacher (Milpoher, zapravo: Milpaher) spadao je u onu vrstu tadašnjih trgovaca, koji se na selu i dandanas zovu t. »mješovitom robom«, dok su se u to vrijeme zvali »kramari«, imajući »štacun« i trgujući kramom, sitnom robom (kratkom), južnjačkim, morskim, primorskim i prekomorskim produktima, svijećama, papirom, šivaćim priborom, a bogme i samim tekstilijama. Ali M. je bio i »mijenjač« te se bavio i novčarskim transakcijama. To je bio štacunar, tergovecz, tersecz, riječju pravi kramar »partekom« t. j. označenom robom. Drugo su bili trgovci »torbari« (kramari), koji su zapravo bili pokućarci i uglavnom sajmišni trgovci-vaganti, dok je za M. neizvjesno, da li je hodio po sajmovima u svrhu prodaje, koliko će biti vjerovatnije da je na njima (i to najviše u inozemstvu) samo kupovao, a prodavao iz i u štacunu ili bolti (dućanu). Napokon su trgovci specijalisti u širem smislu riječi, kao što su bili žitari, solari, platnari, medari i drugi.[28]

---

u Zagrebu bio kuriozan Juri mesar »narodom Kranjec«, jedan pravi div sa toliko jakim čelom: kad udari svojim čelom konja u glavu, konj je padao na zadnje noge... (Isp. Vladoje Dukat, Prilozi ka biografiji Jurja Habdelića. »Građa za povijest hrvatske književnosti« knj. 7. U Zagrebu 1912. str. 96.—97.).

[27] Vitezovich, Kronika ... ed. apud Weitz p. 1744. p. 196: »Boj med Kaptolomczi, y Varasczi Zagrebechkemi zarad moszta na potoku«.

[28] O sredovječnim dućanima u Zagrebu piše I. K. Tkalčić (Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba, Zagreb 1903., IX. str. XIII.): »... Onodobni dućani ili štacuni bijahu maleni, kad se već medju znatne dućane ubraja onaj gradski dućan, koji je bio dug sedam lakata ili rifa, a širok četiri, te imao željezna vrata i jedan prozor. Dućan sa dva prozora bijaše velika riedkost. Od starih dućana dočuvali su se do danas samo gradski dućani pod Kamenimi vrati, to su malene presvodjene izbe (stacio murata) s vrati na lûk, od kojih je jedno krilo i to desno sezalo do tla i tuda se ulazi dok je od drugoga ili lievoga krila polovina t. j. doljnji dio zazidana, pa na tom zidiću obično izlagahu na malo one vrste robe, koje se u dućanu prodavale. Štacuna ili dućana bilo je i drvenih (stacio lignea). Gradske dućane davala je gradska obćina (na Griču!) u najam, a gradjanske njihovi vlastnici, ako ih nisu sami upotrebljavali. Dućane ne uzimahu u najam samo kramari i trgovci, već i obrtnici ... više od dvie forinte riedko se plaćalo na godinu za dućan«. Slične su prilike bile, dakako, i u

Još od srednjeg vijeka pa do u ove godine XVII. stoljeća privredničko-klasna struktura cehovskog života granala se u srednjoj Evropi na preko 200 zanimanja strogo međusobno diferensiranih. U grupu trgovaca vrstali su se osim »kramara« (mercatores, institores) još i mjenjači, suknari, staretinari, brodari, bačvari, furmani itd., ali i pokućarci koji su u njemačkim zemljama išli pod imenom: Schotten, Walchen, Schwaben, Salzburger, Savoyer i sl. a u našim stranama to su n. pr. »Kočeberi« (Kočeveri) iz Kočevja. Napokon trgovali su u velike i sami cehovski majstori svojim obrtničkim produktima izravno do mušterije (kupca).

Biće da su Schneditz i Milpacher isprva (tako još 1687.) bili »pod Gdina Mikulicha[29] hisami« štacun da im se, dakle, nije još nalazio u kaptolskoj zidanici, nego da je to bila manja bolta, pa da se tek kasnije zbog razgranatijega poslovanja preselio u veću prostoriju, kad je povrh toga iznajmio još i magazin. Bar 21. srpnja 1687. piše mu iz Kerestinca Juraj Galjuf takovu adresu. No onda iz polovine devedesetih godina postoji ugovor sa zagrebačkim kaptolom o najmu kuće u kojoj je M. imao sad svoju trgovinu.

Iz ugovora što ga je Milpacher 1. II. 1695. sklopio s Kaptolom razabira se pozicija kuće u kojoj je imao radnju: to je bila kanonička zidanica »in Area nostra Caputulari, ac in ipso foro dictae Ecclesiae nostrae, inter ipsum forum ab oriente, a meridie uiam in Uicum abbatialem vulgo Opatovina dictam tendentem, ab occidente Domum Civilem et fundum Kasniarianum, cum suo annuo Censu ad Praebendam Sanctae Dorotheae[30] spectantem, & tandem a Septentrione Domum & Aream Canonicalem Rndi. Domini Petri Ztabarkovich[31] Archidiaconis Chasmenis Fratris & Concanonici nostri sitam & existentem ...«

Po svemu sudeći najvjerovatnije da će to biti jednokatnica na Kaptolu označena br. 3.

Za tu kuću[32] plaćao je Mülbacher svoj — kako sam bilježi — Laden

---

kaptolskoj varoši. Osim izraza štacun (ar) važe termini »svodi i skladi« (svodovi, skladišta) kako navodi Križanić za »bolte« i za stovarišta robe (parteke).

[29] Vitezovićeva Kronika (ed. 1744. p. 215.) bilježi sub 1688. »Po szmerti Martina Borkovicha Sandor Mikulich, veliki Prepust zagrebachki, Biszkup posztal je: a Prepustom velikem vuchinyen je Stefan Selischevich«. O Mikuliću notira dr. Lj. Ivančan u svojoj (rukopisnoj) historiji zagrebačkih kanonika: Alexander Ignatius baro Mikulich de Brokunovecz (* ca. 1650.) učio je u Zagrebu humaniora, zatim u Grazu tri godine filosofiju. Stupio je u zagrebačko sjemenište, zatim otišao u Bologni na dalje nauke (pravo i bogoslovija). Još dok je učio u Bologni imenovan je zagrebačkim kanonikom 1671. Vrativši se u Zagreb obnašao je različne službe, ali je nemoguće ustanoviti, koja je kurija, koju je dao sagraditi kao kanonik. 1687. postaje naslovni biskup kninski. Konačno je postao zagrebačkim biskupom (1688. — 18. V. 1694.). Pokušao je postati i primasom hrvatskim. On je prekupio Valvasorovu biblioteku i zbirku (ca. 10.000 svezaka) sjedinivši je s prijašnjom metropolitanskom bibliotekom (sada depositum u Kr. Sveučilišnoj Knjižnici u Zagrebu). O njemu isp. i Farlati, Illyricum Sacrum t. V. i Tkalčić, Series episcoporum zagrabiensium. Zagrabiae 1893.

[30] Isp. Inventarium prebendae sanctae Dorotheae iz g. 1513. (Tkalčić, Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba, XI. Zagreb, 1905, str. 196.)

[31] O Petru Stabarkoviću notira dr. Ivančan, da je rodom iz Severina, 1671.-1677. u Rimu u kolegiju Germanico-Hungaricum. Župnik u Odri (Turopolje), maran za crkvu u Vukovini, pohvaljen 1679. od visitatora Mikulića. 1680. kanonik. † 1700. Kuriju njegovu moglo bi se ubicirati prema podacima ovoga ugovora.

[32] O arhitekturi Zagreba toga razdoblja isp. u »Narodnoj Starini« IV. (1925. str. 25.) Gj. Szabó, Zagrebačke građevine XVII. stoljeća.

Kaptolski trg (snimka s katedrale) u Zagrebu. Na uglu trga pri ulazu u Opatovinu kuća br. 3 (vjerovatno negdašnja nastamba »kneza Lenarda« Milpachera).

Zins, godišnju najamninu (ordinarium censum ab officina nostra — kaže kaptol), koju su računali kao kućarinu (martinšćinu) od blagdana sv. Martina i mučenika (11. XI.) svotu od 32 ugarska forinta (ili 40 rajnskih). Plaćao ju je kaptolskom kanoniku lektoru, obično na proljeće, u ožujku ili u travnju, no gdjekad još i u veljači, i tako sve do svoje smrti 1700. U posljednje svoje tri godine, u doba krize, M. je za godine 1697. i 1698. bio u zaostatku, te je dugovinu naplatio istom 6. kolovoza 1699. Za 1699. naplaćeno mu je 9. VIII. 32 fl. (forinta, florina). Biće da je ta kuća restaurirana građevina možda istom iza velikoga požara 1645., jer požar 1674. ovu stranu Kaptola nije tangirao. U napomenutom ugovoru M. je dobio i uživanje ex parte interiori C a s e a e d i c t a e D o m u s, (quam exterioribus fenestris, & pictulo supra fenestram ad forum aspicientem . . .). Jedamput zauvjek je trebao dati 90 fl.: a ako bi učinio korisne popravke, obračunaće mu se. Do 1695. plaćao je M. još jednu najamninu kaptolu, kada je valjada držao skladište svoje robe u tzv. A r m e n h a u s-u (t. j. Domum dibilium (pauperum) Sacerdotum[33]) a kojoj je bio Praefectus siue Curator kaptolski kustos kanonik Joannes Znika. Godišnja je svota iznosila 15 Rh. (rajnskih forinti). Formulari namira bile su u četvrtini arka, a M. (ili već i sam Kaptol) na starinsku ih je savijao u $^1/_6$ i na $^1/_4$ formata, kao što su i sva pisma bila prekićeno, savijeno čuvana.

[33] . . . Fundata ad Ecclesiam B(eatae) V(irginis) in eadem Area capitulari.

MILAN PRELOG

U Zagrebu je rođen 8. veljače 1879. i ondje je i završio svoj život 24. prosinca 1931., život mukotrpna pregaoca intelektualca sa svima utezima čemera štono ga daje tjeskobna naša društvena sredina u krutoj borbi za opstanak, za prevlast i za podništavanje bližnjih svojih. Od malih nogu je Milan Prelog prelazio sve stupnjeve takove kalvarije, čovjeka prepuštena sama sebi, ali je ipak iz dana u dan pobijeđivao grube nedaće materijalnoga zla. Što je iz sebe izgradio zahvaljuje svojoj ustrajnosti, pregaranju i vedrini (i ako ranjavane) duše, koja ga je i pored najvećih ambicija čuvala od ponora lakomislenosti. Dugi je niz godina bio zaturen u provincijskom ambijentu, međutim nije potonuo u šablone svagdašnjice; probijao se suzbijan od koraka do koraka, da se, napokon, uspne na razine radinosti koje su mu bile cilj. Život je, doduše, kako je tekao, zagrebao u nj mnoge brazde. Mnoge su stranice ostale neispisane, nekoje poludovršene, i nije mu bilo dano da dolista do normalnoga kraja. Mnoštvo je njegovih sila bilo sticajem tzv. prilika neiskorišćeno, glavno pisanje reproduktivno-kritičarsko, pojedine pak energije bile su uperene i u kolotečine u koje nije trebao ulaziti, dok je njegova domena zurila neispunjena. I tako je Historicus nestao sa 52 godine života, ostavivši razbacane tragove radina života, prešućen a pokopan u skladu sa životom svojim, bez pompe i ispraznih govora. Povrh uspomene na nj strši međutim teza Tacitusa: ». . . adeo virtutes temporibus optime aestimantur, quibus facillime gignuntur« (Vita Iulii Agricolae). A on kao da je otišao s riječima A. G. Matoša, prinarođena Zagrepčanina, koji u ime mnogih prešućenih pregalaca Kroacije klicaše neminovnom nostalgijom: »Zdravo, dosadni i dragi grade, u kojem se ni ne umire kao u velikom, lijepom, slobodnom svijetu i u kojem smo više tuđinci nego u tuđini . . .«

Prelog po familiji potječe iz moslavinske Gračanice, seljački je koljenović i učiteljski sin. Težački je atavizam spasio inače krhko njegovo tijelo u tegobama života. Djakovanje mu je proteklo u Zagrebu. Do VII. je razreda bio u nadbiskupskom orfanatrofiju, a tada je svojevoljno istupio, ne osjećajući u sebi poziva za svećenički stalež. Probijao se potom, maturirao 1896. pripadajući prvoj »realističkoj« generaciji hrvatskoj uoči Moderne i Secesije i u vezi s naraštajem Stjepana Radića i Svetozara Pribičevića, kojima je Meka postao Masarykov Prag u kojemu je i Prelog dovršio svoje sveučilišne nauke. U Zagrebu je prije toga bio revan djak tadašnjih predstavnika historijske nauke, Natka Nodila i Tadije Smičiklasa. Njihovo naziranje života i posebno povjesnice južnih Slovjena nema sumnje da ga je također silno impresioniralo te je udario njihovim tragovima. No uz to je morao argatovati, po muzejskim pisarnicama i sl. Preturivši težak stadij školovanja izbio je poletom brzo na javu. Savladao je i brige strogih filosofijskih ispita namah iza apsolutorija. Već 1900. — bile su mu dakle istom 22 godine — objavljuje svoju doktorsku disertaciju »Boje Chorvátů s Benátčany za národní dynastie« (V Praze 1900. 8⁰ 44 p.). Ova, po naravi stvari, djač-

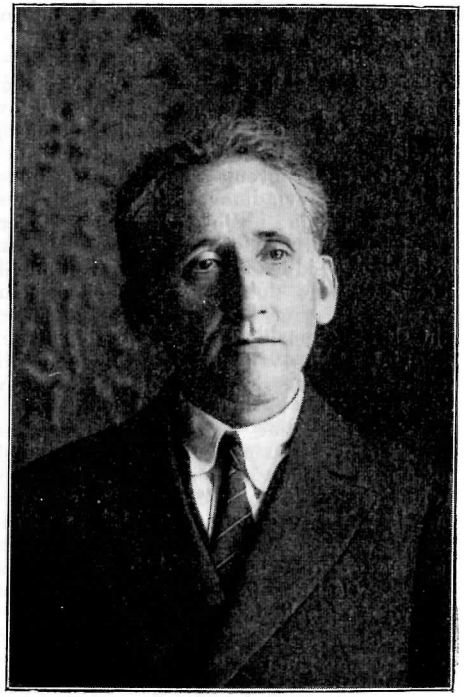

Dr. Milan Prelog

ka P. radnja rađena je na osnovi tada aktualne naučne literature i izvora metodom genetičkom, svestrano i jasno, a to je načelo autoru ostalo i kasnije stalnom vodiljom. Tu se nižu materialia koja je sabrao i obradio Rački, Ljubić i Smičiklas, pa Tafel u. Thomas (Urkunden zur älteren Handels-u. Staatsgeschichte der Republik Venedig), zatim Thomas Archidiaconus, Dandolo, Lucius, te Simonsfeld (Kurze Venezianer Annalen, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde I. Hannover 1876.), Dümmler (Über die ält. Gesch. d. Slawen in Dalmatien, Sitzungsberichte d. Akademie Wien XX), Romanin (Storia documentata di Venezia I. V. 1853.), Gfrörer (Byzantinische Geschichten) itd. itd. 1901. je rigorozirao kod Golla, i još prije kod Masaryka i Drtine, pa je 1901. i promoviran na Karlovu universitetu na čast doktora filosofije.

Još g. 1900. izišao je — i to u Pragu — P. prevod iz »Lidove Knihovny« Krejčijeva spisa »Kako se razvijao moderni svjetovni nazor«, dokument stremljenja tadašnjih mladih hrvatskih modernista i realista u opredijeljivanju prema socijalizmu a u želji borbe protiv »vladinog tiranstva i strančarskog preziranja naših rodoljuba«. Hoćemo da nas moderne ideje . . . protresu iz naše sredovječne idile . . . Nemamo velikih iluzija . . . Odviše dobro poznajemo naše odnošaje...« itd., itd. I doista je P. svoju energiju skrenuo poslije na realnije tle, ali je u osnovici cijelo vrijeme ostao izdanak Hrvatske Moderne, Secesije, puntar svoje vrste, suradnik karlovačkog »Svjetla«, djak Masaryka i Drtine i drug generacije Anno 1895. Po svršetku nauka morao se uhljebiti, postao je »namjesni učitelj za vrijeme potrebe« (kako se to već onda zvalo) i prvo mu je mjesto službovanja bila Petrinja. Ideja slovjenske uzajamnosti ne samo južnih nego naročito s najkonstruktivnijim dijelom, recte s Česima, postade mu pravi ideal upravo do posljednje publikacije.

Od rujna 1902. do rujna 1903. službovao je P. u Banjaluci a potom u Sarajevu. Za sve vrijeme svog petnaestgodišnjeg službovanja u Sarajevu bio je P. značajna kulturna olina u tom gradu i svoju najobilniju publicističku produktivnost upravio je razvio ondje.

Niz godina surađivao je prije svega u tamošnjem časopisu »Školski Vjesnik«, pa je tu objavio:

1905. — »Nesavremenost istorijske nastave u našim srednjim školama« (str. 268. do 276.).

— Dr. Georg A. Lukas: Studien über die geographische Lage des österreichisch-ungarischen Occupationsgebietes und seiner wichtigeren Siedlungen (str. 693.—696.).

1906. — Franjo Zubčić, profesor velike gimnazije u Sarajevu, umro 29. aprila 1906. (str. 290.—291.).

— Zemljopis za srednje škole Richter-Modestin (str. 647.—650.).

1907. — Die Entwickelung der geographischen Lehrmethoden im XVIII. und XIX. Jahrhundert, Rückblicke und Ausblicke von Dr. Christian Gruber (str. 423.—427; 509. do 512.).

— Pruvoda Bosnou a Hercegovinou. Sestavil Ferdinand Velc. (str. 602.—603.).

1908. — Povijest srednjeg vijeka za niže razrede srednjih škola Bosne i Hercegovine. Sastavio Emilijan Lilek (str. 475.—478.).

1909. — Sociologija i srednja škola (str. 28.—41.; 181.; 286.—295.).

Već u II. godištu »Savremenika« t. j. 1907. postaje P. stručnim referentom za historiju, pa je tomu časopisu, koji je korespondirao i kulturno i politički njegovu uvjerenju ostao do kraja revan suradnik. Radio je dakle iz Sarajeva, gdje je rad bio dosta težak, bez dovoljno veze sa zagrebačkim centrom i bez potrebnih naučnih pomagala, koja bi mu bila omogućila bolji razvoj. Nužno se javljao pod pseudonimom Historicus (skriveno) i sa šiframa. On je iz bosansko-hercegovačke provincije zapremio dakle jedno vidno kritičarsko mjesto, koje ga je poticalo na intenzivnu stručnu lektiru. Postao je, štono riječ, laudator & damnator temporis acti. Već se iz prvih prikaza ovog naučno-publicističkog rada, štono je bio pretežan dio P. aktivnosti, razabira upravo silna načitanost i vrlo solidna sprema za vrijeme studija. Tokom vremena P. je taj svoj kapital samo još usavršavao. O metodologiji imao je P. ispravne, na mahove i profinjene pojmove. Vidi se da je prošao dobru stručnu školu što se tiče historiografske tehnike. Ima doduše gdje gdje i ironije i oštrine. Ali to je idealisanje za što boljim stanjem naše domaće historiografije. Prema naravi stvari i prema ličnim odnosima (a ti su kod nas, nažalost, bili oduvijek premjerodavni) P. prikazi nijesu prosječno bili odveć kolorirani. Valjalo mu je i na očigled političkih prilika kao činovnik u c. kr. okupiranijem zemljama uhvatiti dosta neutralan ton i mnogo blaže nego li je i Rankeov zahtjev »wie es eigentlich gewesen ist«. Taj procijep u njemu zapaža se odmah već u referatu o Cvijićevu svetosavskom govoru (O naučnom radu i našem univerzitetu 1907.), kada je pored parafraze smogao da naglasi, kako »naše prilike sliče mnogo onima u Srbiji«.

Govoreći o I. dijelu Šišićeve »Hrvatske povijesti« (Matica Hrvatska 1906.) kaže P. kako se potpuno opravdano možemo danas potužiti na veliko siromaštvo u našoj znanstvenoj literaturi. »Na nekim područjima nemamo uopće samostalnih radnika, pače ni dobrih kompilatora. Doživjeli smo i to, da je zbog nedostatne kontrole i naš najviši znanstveni zavod (?) štampao prosti plagijat« . . . Iz tog općenitog siromaštva valja izuzeti svakako našu domaću historiografiju . . .« mislio je P., ugodno se sjećajući Smičiklasovih napora pa uz kratke zamjerke odobrava Šišićev nastup te završava: »Mnogomu laiku bit će u Šišićevoj povijesti što šta novo, što je stručnjacima odavna poznato. Možda će se naći i takovih, koji će ga obijediti i s nepatriotizma. »Najnovije doba hrvatske povjesti« dr. Rudolfa Horvata (Matica Hrvatska 1908.) P. nije dobro primio, zamjerajući piscu pretjeranu žurbu poradi koje djelo ne može zadovoljiti ni »šire slojeve«, niti inteligenciju, za koju dr. Horvat s pravom veli, da u velikom svom dijelu ne zna novije doba hrvatske povijesti. Ovom recenzijom P. je znalački ispresijecao loše strane pokazavši, da je sam stručno, suvereno vladao materijom o kojoj je riječ, te mislim, da je jedna od najzrelijih P. kritika. Svestrana P. pažnja po području historijskih edicija navela ga je, da u »Savremeniku« ocijeni i žigoše neispravnosti u Helmoltovoj »Weltgeschichte« o južnim Slovjenima. Tom zgodom dobro reče, a misao važi i za današnje prikaze Jugoslavije po stranim enciklopedijama: »Milkowiczeva povijest južnih Slavena u Helmoltovoj svjetskoj povijesti morala bi nas opet poučiti, da je skrajnje vrijeme, da se sami pobrinemo, kako bi strani svijet bio o nama i našoj povijesti bolje informiran«. Konačno je te godine P. dao i vrlo povoljan sud o disertaciji Bogoljuba Krnica »Judicium generale . . .« (otisak iz »Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva« 1907.). Od većih priloga u »Savremeniku« te godine napisao je P. članak o Natku Nodilu (pod pseudonimom Historicus) u povodu istoimenog essay-a Janka Kohariča, dok je sitnije stvari signirao šifrom »Dr. M. P-og«. P. je bio Nodilov djak na sveučilištu, a dijelio je poslije i njegove kulturne i političke nazore, pa je u tom duhu i interpretirao sliku svoga učitelja, »koji je učinio po mom mnijenju jednu samo pogrješku: predugi pasivitet na sveučilištu. Aktivnost njegova kao sveučilišnog profesora bila bi našu mladost davno prije sačuvala frazerije i praznine i privela realnom radu«. — Po svom političkom uvjerenju P. se brojio među tako zvane tadašnje naprednjake i boraveći u Sarajevu zauzeo je stav, kada je iste te 1907. g. ondje izišla brošira »Hrvatska Bosna (Mi i »oni tamo«)«, napisavši za »Savremenik« negativno žestok prikaz u broširi iznesenih nazora i tvrdnja o »Vlahosrbima«. Prikaz je izazvao polemiku na koju se P. vratio u »Savremeniku« 1908. kada je mnogo rizikovao tim svojim istupom lično. I te je godine u tomu časopisu bio hroničar naših stručnih publikacija. Priopćio je u povodu osamdesetgodišnjice Lava Nikolajevića Tolstoja (1828.—1908.) članak o njemu, pa o Šišićevoj ediciji »Kralj Koloman i Hrvati godine 1102.« (Zagreb 1907.), o Gruberovoj »Dalmaciji za Ludovika I. 1358.—1382. I. dio 1358.—1367. (Iz »Rada«), naglasivši — smiono — kako ovaj akademik »spada medju najbolje i najozbiljnije radnike na polju naše domaće historije«. I publikaciju dr. I. Kržanića i Jos. Barača »U koljevci hrvatske povjesnice, Rad »Bihaća«, hrvatskog društva za istraživanje domaće povjesti u prvom deceniju njegovog opstanka« (Zagreb 1907.) P. je osvijetlio još danas i te kako važnom opaskom: »Nema valjda naroda, koji toliko rado pripovijeda o svojoj velikoj i slavnoj prošlosti, kao što smo mi Hrvati. Činilo bi se, da smo u jednakom razmjeru i spremni, da podupiremo i one naše narodne i prosvjetne inštitucije, koje idu za tim, da nam otkrivaju našu prošlost, koja je prilično tamna. Mislim, da bi o ovom drugom, kad bi se počelo ispitivati izašle na vidjelo gorke činjenice, koje bi nam natjerale rumen stida na naša lica . . .«. Te godine zainteresovala ga je još i beogradska publikacija Sr. J. Stojkovića: Kraljević Marko. Literarno istraživanje uzroka njegove slave i popularnosti u srpskom narodu (1907.) te je i nju prikazao u »Savremeniku«.

Kao vrlo revan član sarajevskog »Hrvatskog Kluba« (antipod tamošnjem tadašnjem »Herrenklubu«) nije mogao mimoići ni nacionalnu orijentaciju muslimanskog »Behara« 1908., pogotovo, kad je uredništvo preuzeo Lj. Dvorniković, pa je dao markantne prikaze u IX. godištu (1908./1909.) pišući već s nekom predispozicijom budućeg povjesnika Bosne o Bašagićevoj »Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine 1463.—1850.« (str. 13.) koja je izišla još 1900. P. kaže m. o. »... Mnogo je toga dakako Bašagić samo mogao zabaciti onako mimogredce, materijal je bio preogroman, da ga sasvijem ovlada, ali je zato dao inicijative, i ja se ne mogu dosta načuditi, da njegova dubokim patriotizmom zadahnuta knjiga nije potaknula osobito muslimansku omladinu na proučavanje tolikih zanimivih samo nabačenih momenata iz historije Bosne od njezina pada . . . Ako Bašagić bude htio, da mu djelo njegovo u drugom izdanju bude imalo karakter sasvijem ozbiljnog znanstvenog rada, u prvom će redu pomno morati podvrći reviziji vrela istočna i zapadna. Nekako se i odviše Bašagić u svojoj »uputi« pozdaje u svoja turska vrela tako da mi se čini na mnogim mjestima, da je zašao u drugi ekstrem, a tomu svakako valja objektivan istraživalac da izbjegne. Ne uzimam za osobit grijeh, što se B. kadkada u svom patrijotizmu dao zanijeti i u panegirike, premda držim da to znatno slabi znanstvenu cijenu njegova djela. Umjerenosti u drugom izdanju

ne će škoditi. Svakako će morati otpasti kao suvišan balast i velik broj anegdota i usmene predaje. Znamo da to zasladjuje pripovijedanje i možebitnu suhoparnost, ali u ozbiljnu historiju ne spadaju«. Ne znamo jesu li i druge historijske kritike u »Beharu« (nepotpisane) iz P. pera (pokojnik nije vodio bibliografiju svoga rada*), ali bih za mnoge — na pr. u vezi s Klaićem — rekao da jesu i čini se, da je tu bila klica mnogih potonjih ličnih kontraverzija. U 3. br. istog godišta prikazuje Ilešićevu ediciju »Slovenci u prošlosti i sadašnjosti« (»Hrvatsko Kolo«) u kojoj je dr. Žerjav istaknuo, kako Slovenci »svoje političke historije, svog historijskog državnog prava nemaju, no imadu drugo pravo, potičuće iz toga, što jesu... Ima temeljite nade, da će Slovenci zavladati na svojoj grudi i da je ne će više prepustiti tudjincu«. S tim u vezi, izdižući potrebu južnih Slovjena, da se dignu nad uski, polukulturni plemenski niveau u kojem je glavno prazno i nesadržajno retrospektivno takmičenje, nikomu na korist, biće da je P. osvrt na Vl. Bogičevića spis »Bosna i Hercegovina srpske su zemlje po krvi i jeziku«, pa zatim »Njemačka temeljitost« (str. 336.). Nego na str. 97. okomio se baš s punim potpisom i na divotizdanje Kranjčevićevih pjesama (u nakladi Društva hrv. književnika u Zagrebu) »za 300 pretplatnika koji raspolažu sa 20 kruna« (zar oni reprezentuju hrvatski narod?!) »A svi vi hrvatski inteligenti, vi gjaci, radnici itd. megju kojima je najveći procent pravih, istinskih poštivača pjesnikovih, vi ćete eventualno morati biti zadovoljni, da ugledate koji egzemplar u divotizdanju i vezu negdje u izlogu kakove knjižare«!

U 22. izvještaju vel. gimnazije u Sarajevu objavljenom na kraju šk. god. XXI. 1907./8. (koji mi neodzivanjem direkcije zavoda ostade nepristupačan) objavio je P. (str. 4.—25.) svoje »Studije iz bosanske povijesti«.

U IV. godištu »Savremenika« 1909., dalje pozabavio se P. nuz osvrt na feminističko »Domaće Ognjište« (a bio je, kao masarykovac, prijatelj toga pokreta) i nuz kritiku »Hrvatsko planinarsko društvo i Bosna i Hercegovina« na nekoliko tada, pa i danas aktuelnih historijskih edicija. Tu se prije svega ističe spomen-zbornik Matice Hrvatske »Posljednji Zrinski i Frankopani«. P. je u ovom prikazu bio neobično kritičan prilazeći izdanju sa mnogo rezerve. »Ne dešava se u nas samo jednom, da odmah iza nekoliko pročitanih stranica upravo moraš odložiti knjigu, staviš je u biblioteku, za kojima ne ćeš više nikada posegnuti. »Posljednji Zrinski i Frankopani« u Matičinom izdanju, omašna knjiga sjajno opremljena, za cijelo ne će ni u jednoj kući hrvatskoj ostati neizrezana i nepročitana«. P. ističe pijetetni i patriotski ton, pa »tu i tamo izlazi pojedini autor iz nužnog objektiviteta, premda se mora priznati, da je predmet sam o sebi takav, da je kadar čovjeka manje strogih principa povući na stazu plačljiva sentimentalizma i frazerskog patriotizma. Srećom za unutarnju vrednotu knjige ovakovi su slučajevi rijetki«. Protiv Šišićeva crtanja P. se zalaže za karakter Petra Zrinskog i ako koncedira da je karakter njegov na mnogim mjestima nejasan. »Jezuitski uzgoj ostavio je nesumnjivo na njem jače tragove, od kojih se Nikola gotovo sasvim emancipirao«. »Upozna li medjutim čovjek čitav »milieu«, saveznike i prijatelje Petrove, dvor i njegove savjetnike, Petar Zrinski visoko stoji nad svim tim ljudima svoga vremena«. P. se obara dalje na Hranilovićev »zanos« navodeći da je to samo velika doza naivnosti i zatim na katoličku interpretaciju nekojih drugih pisaca ovoga zbornika. P. se osvrnuo i na II. svezak Šišićeve Hrvatske povijesti u Maloj Knjižnici Matice Hrvatske, nazivajući ga izvrsnim djelom. »Kod svakoga rada Šišićeva opazit će nepristran kritik historičara širokoga pogleda, stroge objektivnosti. On polagano, ali sigurno koraca putem, koji će našoj historiografiji pribaviti svestran ugled i priznanje... a nadajmo se, da će iza ovoga (II.) slijediti i treći, koji će nam barem u zbitoj formi podati jednom našu kulturnu povijest. Jedva da bi tko više bio pozvan za taj posao od dra Šišića«! P. se osvrnuo i na Radonjićevu kritiku Šišićeva spisa (»Srpski Književni Glasnik« februara 1909.), naročito poradi Bosne i Hercegovine. »Ovo kao da je indirektno napereno na dr. Šišića kao pisca nedavno štampanoga ljubljanskog predavanja o Bosni i Hercegovini«, koje je bilo u doba aneksione krize uzbunilo duhove u Beogradu i u Srbiji protiv dr. Šišića. Konačno je P. u paraleli s Ilarionom Ruvarcem branio Račkoga od Radonićevih navoda, a nedavne su publikacije korespondencije Rački—Strossmayer samo potvrdile tu P. obranu. Još ima u tom godištu »Savremenika« prikaz Patschova sarajevskog Instituta für Balkanforschung (Istraživanje Balkana), pa članci »Arkeološki Vjesnik«, »Seoba Srba« (dr. A. Ivića), upotrebivši u potonjem obilje svoje jetke ironije. Konačno je P. pretresao i »Das Rechtsverhältnis Bosniens und Herzegovina zu Ungarn. Mit besonderer Rücksicht auf das Mittelalter Von dr. Franz v. Komlóssy. Budapest 1909.« Taj magjarski pisac, naime, pišući o rečenoj temi 1909. godine »ostao je vjeran svojim starim vrelima i literaturi«. Tako se služi za Bosnu XIX. i XX. stoljeća Schimekom iz 1787., pa zatim popom Dukljaninom i sl. Pod naslovom »Uljudba prastarog svijeta« P. je ocijenio i Kućakov sastavak toga imena (izišao u Maloj Knjižnici Matice Hrvatske V.). Ocjena je P. vrlo porazna za autora. »Pisati ocjenu o ovoj knjižici značilo bi, da joj se daje barem nekakova cijena. Ali o tom opusu S. Kućaka ne može se ozbiljno uopće govoriti. O toj se knjižici može pisati samo satira, i ja ne zamjeram toliko g. Kućaku, koji je upotrebio Matičinu nepriliku, jer joj sad već nedostaju i dobre popularne knjige, pak je dao Matici svoje djelce na štampanje, nego zamjeram Matičinom odboru, koji je izdavši »Uljudbu« počinio upravo atentat na znanost, atentat na razum i najustrpljivijeg i najpožrtvovnijeg čitaoca ovog djelca«. P. se je žestio i pišući zapadao u sve oštriji ton. »U odsjeku o državama nailazim ovu delikatesu: Ima primjera, gdje države postaše i na drugi način. Može se dogoditi, da se kojekakve skitnice, robovi, razbojnici i palikuće gdjegod steku i nadju koga, koji ih znade ujediniti u zajednicu, kako se to pripovijeda o starom Rimu. Na sličan način nastale su i današnje američke države. Zbog ovog posljednjeg bio bi g. Kućak možda u Americi linčovan, ali nadajmo se, da se ne će odvažiti na tako daleki put...« P. završava: »Ne mogu uza svu dobru volju ipak da ostanem posve miran. Zar tako Matica hoće da popularizuje znanosti? Može li jedna ovakova knjiga ostati bez protesta sa strane naših znanstvenih krugova?... A piscu poručujem, da ode nekuda na »ladanje« — neka uživa svoju zasluženu mirovinu, ali neka se ostavi pera, neka barem o toj temi ne nastavlja«.

1911. polemizirao je P. u »Savremeniku« i to vrlo oštro protiv drugog izdanja Stanojevićeve »Istorije srpskog naroda« (Beograd 1918.). Ovdje je važno napomenuti, zašto se hvata oštre kritike: »... Naši odlični historičari stručnjaci — piše P. iz Sarajeva — kao da ne će da zagaze na polje stručne kritike, pa zato i ima u nas toliko nezvanih na tom polju. Po mome mišljenju bila bi im prva dužnost, da u javnosti izražuju svoje mišljenje o historijskom radu u nas i da prate historijski rad u Srba. Kod Srba je sasvijem drugojačije. Prvi njihovi historici bacaju se i na kritičko polje, pa ako i nije uvijek ljubav za predmet sam, koji ih na taj posao tjera, jer su često po srijedi motivi lični, ipak se može u njih govoriti o ozbiljnom nastojanju, da nijedna važnija pojava na tom polju ne prodje, a da se ne čuje sud kritike o njoj. Isto se tako prati pozorno i rad hrvatskih historičara... Mislim, da bi u tome valjalo da i u nas nastane neka promjena na bolje, a u korist jedne i druge strane«. Prošlo je od toga vremena 20 godina pa naši savremenici znaju već kako je danas. Još kritičkije se P. istavio prikazujući Klaićevu »Povijest Hrvata« (sv. III. dio 1., Zagreb 1911.). Tu nije na odmet i danas još obilnije citirati što je P. sve isticao o našoj historiografiji prije dva decenija. »Ovakovim djelom kao što je Klaićevo vrijedno je i češće se pozabaviti. Ta u nas se katkada jednoj neznatnoj zbirci mladog literatića posvećuju feljtoni i u novinama i literarnim listovima, izazivlju se polemike i govori se kao o kakvom dogadjaju. To više valja posvetiti pažnju jednom velikom strukovnom djelu, za koje je neumorni pisac žrtvovao jedan znatan dio života dolazeći samo napornim proučavanjem i teškim radom do rezultata. Mi još uvijek nijesmo tako sretni, da bi jedan naš historičar širega pogleda mogao napisati historiju našega naroda na osnovu već izradjene literature i štampanog izvornog materijala. Hrvatski historičar, koji hoće da u jednoj cjelini prikaže povijest našega naroda, mora još uvijek da prekapa po arkivima. U arkivima, veli Klaić, u Zagrebu, Budimpešti, Beču, Gracu, Ljubljani, Mlecima i Rimu sahranjeno je toliko blaga, da se ne će moći nikada do kraja iscrpsti. Ako i ne dijelim ovo posljednje mišljenje s učenim profesorom, ipak nam je to dokazom, kako i onaj naš povjesničar, koji hoće prikazati cjelinu, ima da se vječito bori s velikim poteškoćama i kako mora neprestano i u cjelokupnom djelu da prikuplja novi materijal za još neobradjene odsjeke hrvatske historije. Ovo djeluje veoma štetno na jedinstvo jednog ovećeg djela. Pažnja na detalj odvraća pisca od pažnje, koju bi morao posvetiti cjelini... Istina je, da imademo akademiju, da imademo i drugih institucija... Sve je to medjutim još odviše malo, a o tom nas je i ponovno uvjerio i peti svezak Klaićeve historije. Vapaj za eminentno kulturnom historijom našega naroda ostat će još dalje samo vapaj, dok još nemamo prikupljenog materijala ni za našu političku historiju i dok je još tako malo detaljnog materijala pribrano za povijest naše kulture. Klaićeva »Povjest Hrvata« prema gore razloženome, nije onako pisana, kako je pisac možda sam želio i kako bi mnogi želili, osobito oni, koji su u historiji pristalice modernijeg smjera u historiografiji: recimo onako kao što je Lamprechtova historija Njemačke. Ovakav način pisanja za nas će još dugo ostati samo jedna želja. Klaićeva »Povjest« nije pisana ni onako, kao što je na pr. pisana jedna Büdingerova ili Huberova Povijest Austrije. Na mnogim mjestima je odviše rastegnuta doslovnim prijevodima saborskih zapisnika ili inih vrela uz dodatak iz toga teksta u latinskom jeziku. Ne znam, zašto se profesor Klaić služio tom metodom. Za stručnjaka je dosta, ako ga upozori na dotično vrelo, a laika ubija opširnost i monotonija... Uza sve to držim, da je Klaićeva »Povjest« svojim stvarnim obradjivanjem materijala, svojom samostalnošću u shvaćanju pojedinih epizoda i svojom objek-

* Tako je ostao nejasan i P. žurnalistički rad.

tivnošću najbolje, što se do danas u nas napisalo pod imenom »Povijesti Hrvatske«. Kao rijetko koji naš historičar imade Klaić pronicavo oko, da otkrije i ono, o čemu nitko i ne sluti (dokaz tomu su njegove specijalne studije), imade smionosti, da kaže svoje mišljenje, koje se katkada bitno razlikuje od onoga, što bi mnogi te mnogi želili, i u svom je radu neumoran. Čudna sudbina! Historičar, koji je sav svoj život posvetio proučavanju historije svoga naroda, zasnovao i napisao najveću historiju Hrvata, predaje na sveučilištu: opću povijest. Zaista jedna anomalija, koja je samo u nas moguća«. U istom godištu »Savremenika« P. je publikovao i opsežan svoj rad »Dostojevski u političkim spisima«. I manje prikaze objelodanio je P. te godine. Tako govori o »Povijesti okupacije Bosne i Hercegovine 1878.« (Zagreb 1910. izdala »Matica Hrvatska«) te ističe kako je »djelo moglo uz malo nastojanja izići potpunije, sočnije, i probavljivije, osobito obzirom na široke klase, kojim je knjiga namijenjena, nego što je uistinu izišlo«. Notirao je još i dr. Mil. D. Nešića broširu »O jedinstvu Srba i Hrvata« (Beograd 1910. preštampano iz »Trgovinskog Glasnika«). Poričući joj naučne pretenzije zadovoljava se njom kao popularizatorskim spisom i citira jedan piščev stavak: »Danas (1910.) od palate pa do kolebe, kroz ceo srpsko-hrvatski narod, sa oduševljenjem i ponosom uverenih rodoljuba, oseća se, misli i govori podjednako, kadgod je reč i pitanje o potrebama i interesima o sadašnjosti i budućnosti, o biti ili ne biti srpsko-hrvatskoga plemena«. P. dodaje: »Bude li se medjutim i kod Hrvata i kod Srba množio danomice broj ovakih ljudi kao što je dr. Nešić, imat će on ako ne danas, a ono barem u skoroj budućnosti pravo. Mi to od svega srca želimo«. I na ediciju Capponija i Lugarića »T. G. Masaryk« (Sisak 1911.) P. se osvrnuo znalački na ovo izdanje, koje je međutim »imade toliko jezičnih nakaza, da ih odavna nijesmo toliko na okupu našli u jednoj knjizi«. »Ne sumnjam, da bi se s mnogim Masarykovim nazorima dalo polemizovati, ali ne sumnjam ni o tome, da je velika većina njegovih nazora takova, da možemo samo poželjeti, da njegov nazor o životu i svijetu nadje u nas što više pristaša. Bilo bi to u korist narodnog našeg razvitka i napretka«. P. je zabilježio i pojavu brošure »Život i rad Stojana Šobata, koreničkog prote (1740.—1830.)«. Sr. Karlovci 1911. iz pera Dmitrija Nikolajevića, pa Milovana Ristića »Boj na Kamenici 19. maja 1809. Sinteza istorijskog izvornog gradiva o ovom dogadjaju« (Beograd 1911.). Tu je P. oštro prešao preko metode pisanja: »Prema izričnoj želji svog bivšeg profesora Ljube Jovanovića autor je slijedio jednu osobitu metodu, koja je po mom skromnom sudu raspravu... učinila gotovo neprobavljivom i za laika i za stručnjaka. On je naime iznio detaljno i, kako sam veli, »sintetički« (!) uredio kazivanja i pričanja samih izvora... a nastojao svim silama, da se uzdrži od ličnog opisivanja. Govoreći o toj metodi razvija autor neke sasvijem neispravne nazore i tako tvrdi, da je ovakav način pisanja (jednostavno slaganje citata do citata, pače i citata iz novije literature, a ne samo iz vrela) teže a interesantnije od ličnog prikazivanja, jer »više golica našu radoznalost«. Dalje dodaje i ovo: »Šarenilo različitih stilskih kazivanja čini, da nestaje monotonije jednostavnog piščevog stila«. (Kao da svaki historičar mora imati jednostavni monotoni stil!) I još je jednu osobinu ovakove vrste rada autor otkrio: »Svaki će čitalac, kad pročita izvorni materijal stvoriti za sebe lično jednu sliku o ovom dogadjaju, čiji je značaj kontroverzan. Lijepe li historijske rasprave, koja traži, da si na pr. laik lično stvara sliku o dogadjaju, čiji je značaj još kontroverzan. Za historiografiju 20. stoljeća svakako neobični nazori i ja sumnjam, da g. Ljub. Jovanović dijeli nazore svog bivšeg učenika, kao i to, da će g. Ristić naći sljedbenika svojih teorija«. P. svršava onda čuđenjem: »Uza sav dužni pietet prema ovom srpskom narodnom heroju (Singjeliću), sumnjam da li bi srpskom narodu bio od koristi Singjelić 20. vijeka«.

U Sarajevu 1912. štampao je na 78 strana 8⁰ P. svoju »Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva«.* Skromno za nju kaže da ju je »sastavio«. Kolikogod je dosljedno isticao nedostatke kulturno-historijskog istraživanja i slikanja kod naših povjesničara i sam se u ovom djelcu vrlo malo osvrnuo na te elemente historijskog života nego se priklonio više pripovijedanju političkih prilika. Za ovaj prvi dio, dašto, da mu je bila uzorom Klaićeva »Povijest Bosne« (Zagreb 1882.) koju je tako reći (odbacivši Klaićev balast) sažeo u ograničeniji opseg ili je mjestimično uvažio i literaturu tada posljednjih 30 godina. II. i III. dio** P. »Povijesti Bosne« (u doba, naime, osmanlijske vlade) 1463.—1739.—1878. obrađen je ku i kamo samostalnije i velika je nadoknada Bašagićeve »Kratke upute...«.

1912. piše P. u »Savremeniku« članak »Češki narod na početku XX. stoljeća« povodom knjige Stjepana Radića s takvim natpisom u izdanju »Matice Hrvatske«. Na nju se oborio kao i na izdavača. Ono što je došlo poslije prošlog svjetskog rada sticajem državnih grupacija u zajedništvu interesa Jugoslavije i Čehoslovačke to je P. u kulturnom pravcu preporučivao 1912. i prije, jednako kao i Stjepan Radić. No P. mu je spočitnuo da nije napisao valjanu knjigu i da je preopširan. Istina, i on iznosi piščevo opravdanje, što izdavačica nije htjela da dopusti veći opseg od 15 tiskanih araka. Tom prilikom je P. istaknuo i nakazno znanje Čeha o Hrvatima (oko 25 redaka nauči djak u srednjoj školi o toj slovjenskoj braći). Prelazeći kritički preko pojedinih poglavlja značajno je istaknuti što m. o. P. zamjera Radiću: »Uopće g. Radiću su Nijemci samo »kruti«, »nasilni«, a Francuzi »kulturni«, Slaveni takovi, kakovim su ih nekad smatrali naši preporoditelji. Glavno obilježje pravog slavenskog karaktera je po Radiću: neizcrpivo vrelo slavenske dobrote, pobožnosti, pravednosti, ustrpljivosti i radinosti. U istu kategoriju spada i ova Radićeva misao: Slaven prema svomu narodnom karakteru može lakše doći do potpune harmonije svojih duševnih sposobnosti nego ikoji drugi Evropljanin. Meni se čini, da je to Radićev slavenski fetišizam«. P. crta u istom godištu i »Memoare jedne socijalistkinje« (Lilly Braun). Iz srbijanske moderne historije notirao je dr. Milutina D. Nešića broširu »Otadžbina i moral« (Beograd 1911.) a zauzeo je P. stav protiv pisca, jer da je pisao tendenciozno i frazeologijski a ne sociologijski, pisao protiv tadašnjeg stanja u Srbiji. »Govoreći o ličnom i političkom moralu dr. Nešić — kaže P. — napada u prvom redu srpske današnje državnike. Nikola Pašić prošao je najgore. Politiku vode u Srbiji ne samo nespremni ljudi, nego često i poznati nevaljalci i u privatnom i javnom životu. Činovništvo je iskvareno. Srbija ne može poći naprijed, doklegod je srpsko činovništvo, srpska vlada pod pritiskom tjesnogrudnih, sebičnih, partijskih i u službi uskih i isključivih partajskih interesa itd. Konačno autor napada i srpski univerzitet i akademiju«. P. zaključuje: »Po svemu nam se čini, da je dr. Nešić i sam zapao u pogrješku, koju predbacuje drugima i da sve promatra sa svog uskog partijskog stanovišta. Ako mu je pako istinski do toga, da se današnje stanje u Srbiji popravi, mislim, da će jedva štogod doprinijeti promjeni prilika metodom, kojom je započeo«. U povodu štampanog predavanja dr. Patscha »Bosnien und Herzegovina in römischer Zeit« (Sarajevo 1911.) P. referira na str. 264., kao što se i pod natpisom »Ustanak u Hercegovini« osvrće i na Nikole Buconjića povijest hercegovačkog ustanka (Mostar 1911.). »Sve se to čita upravo u slast, ma da čovjek osjeća tu i tamo, da svjedoci g. Buconjića nijesu vazda kritički razglabali svoja pričanja prije no što su ih njemu predali. Dakako, da sve to ipak još ne čini pravu i potpunu povijest... a oni, kojima (t. j. srpskim piscima) predbacuje tendencioznost. Čitavom njegovom knjigom vuče se jedna nit animoznog prosudjivanja, koja je mogla izostati, a da tijem ni najmanje ne bi gubio vrijednost Buconjićev rad...«. »Ako samo ostanemo konzekventni, doživjet ćemo još, da uza svu ovu preglasnu kriku (Bosna i Hercegovina) ne budu ni hrvatske ni srpske (zemlje)...«. P. zamjera piscu uvod što je u nj »natrpao toliko suvišnih stvari, da je rijetko naći koje dobro zrnce, što bi spadalo na predmet o kojem kani kasnije govoriti. Čovjek se upravo čudi čitajući nekoje glave, kako je pisac mogao doći na misao, da sve to strpa pod naslov: Povijest ustanka u Hercegovini. No uza sve to autorov je rad vrijedan pažnje...«

U to vrijeme (1910.—1912.) bio je P. u Sarajevu i član redakcije »Bosanske Vile« s Jovanom Dučićem, Aleksom Šantićem, Petrom Kočićem itd.*, jedini Hrvat među 11 članova ovoga odbora. P. nije u ovom listu pisao članaka nego samo recensije. Tako 1910. (str. 225.) »Bosna od smrti bana Matije Ninoslava do vlade sr. Kralja Stevana Dragutina« od Milovana Ristića pa (str. 228.) »Memoari sa Balkana 1858.—1878.« od Martina Gjurgjevića; 1911. (str. 262.) »Die Hochzeit des Maxim Crnojević« od K. Lucerne. Za naše je prilike značajno, da se danas — prema izvještaju g. H. Kreševljakovića — ne može ni u Sarajevu naići na komplet bivšeg tjednika »Hrvatska Zajednica«, toliko važna lista za predratnu bosansku historiju, u kojem je navodno i P. surađivao; nemaju ga ni muzejska knjižnica, ni knjižnice »Napretka« i »Prosvjete«. Ovo je već naša domaća pojava kojoj se nikada ne odmaže, jer u kulturnim stvarima uvijek je pripravnost na 100% štednju i riječ »kriza« bila je kod nas davno prije Krize omiljelo izgovaranje, jer je za kulturne potrebe kod nas uvijek bilo spremnosti na »štednju«.

1913. u »Savremeniku« referira P. pod naslovom »Država i društvo u srednjovječnoj Srbiji« o istoimenom njemački pisanom Jirečkovom djelu (Erster Teil), koje izišlo 1912. u izdanju Carske Akademije u Beču. I o jednom romanu pisao je P. te godine u tom časopisu: Markizina ljubavna pisma (Lilly Braun, Die Liebesbriefe der Marquise. München 1912.). On notira i »jednu vrlo bezazlenu stvar« nekih pripovijesti »Ardijejci« (Severyn Bernolak i Vladoila Kolarić. Iz povijesti Bosne i Hercegovine I. Mostar 1912.). A pod naslovom »Dvije važne publikacije« crta u dva maha (str. 138, 199.) dra. Ćire Truhelke »Tursko-slovjenske spomenike dubrovačke arhive« (Sarajevo 1912.) i od istog pisca »Gazi Husrefbeg, njegov ži-

* Isp. recenziju dr. Bogoljuba Krnica u »Savremeniku« 1912. str. 264.

** Karakteristično je da sarajevski nakladnik nije dao metnuti godine izdanja!

* Godišta ovoga časopisa nikako mi nijesu bila pristupačna.

o tom, mislim, ne sumnja ni sam g. pisac, koji da je zapao u »sličnu pogrješku, kao i vot i njegovo doba« (Sarajevo 1912., oba spisa posebni otisci iz »Glasnika muzeja u Bosni i Hercegovini«). Hvaleći učenost autorovu jedno mu zamjera, »jer ovaj naš inače izvrsni istoričar imade i jednu slabost, a ta je, da rado originalnošću frapira, ali to ni najmanje ne krnji važnosti i znamenovanja njegove publikacije«. P. se na str. 452. poveselio (a kasnije iščekivao nastavke) kad je 1912. Jugoslavenska akademija u Zagrebu počela izvršivati svoj zaključak od 1884. izdavši u Šišićevoj redakciji 1. knjigu »Hrvatski saborski spisi« (Acta comitialia). Od dvije i pô stotine spisa nova su 194 komada s predradnjom Smičiklasa i Bojničića. P. se već radovao i posebnoj obećanoj editorovoj studiji o hrvatskim saborima u XVI. stoljeću. P. opisuje i raspravu dr. Grge Novaka »Slaveni i Venecija« (pretiskano iz programa c. i kr. vel. realke u Spljetu za g. 1912./13.) te ističe kako je umjesto naslova Hrvati i Venecija autor upotrebio izraz Slaveni, jer da se radi o plemenima (Neretljani, Zahumci i dr.) koji da su »u plemenskom smislu ravnopravni Hrvatima i Srbima«. »S vremenom su tek Hrvati i Srbi zavladali tim ostalim plemenima i nametnuli im svoje plemensko ime«. P. ističe kao najzanimljiviji dio rasprave pobijanje dosada gotovo općenito priznate istorijske činjenice, da su Mlečani morali plaćati Hrvatima za plovidbu po Jadranskom moru posebni danak. Još ima P. bilješka »Rezente Pfahlbauten von Donja Dolina in Bosnien« (Wien 1913.) Vejsila Ćurčića.

1914. »Savremenik« donosi iz P. pera prikaz »Šišićeve »Hrvatske povijesti« treći dio«. P. uvijek misli pišući svoje prikaze, što će reći šira čitalačka publika, on sluti njene predrasude i pokušava da ih pobije. On u Šišića vidi »svojstva, koja nijesmo navikli obično susretati u naših istoričara« pa nadodaje, da bi dr. Šišića podcrtao kao patriotu (jer se dr. Š. u to vrijeme, a i prije bavio i aktivnom ugarsko-hrvatskom politikom): »Najposlije htio bih da istaknem još jedno svojstvo ovoga djela, koje po mom sudu nije baš od najmanje znatnosti, ali se u nas držalo u koliko se tiče naše domaće istorije najznamenitijim, a to je patriotizam pisca. On se u Šišića ne ističe nametljivo u nekritičkom frazerstvu, ali vi osjećate čitajući njegovu povijest, da je njegovo patriotsko osjećanje jako i duboko«. Pred sam veliki svjetski rat u srpanjskom se broju »Savremenika« (1914.) P. (svejednako pod pseudonimom Historicus) osvrće i na »Geografski i kulturni položaj Srbije« od dr. Jovana Cvijića (preštampano iz Ratne Spomenice »Bosanske Vile«) a završava konstatacijom: »Rijetko se u nas na tako malenom prostoru podaje širim slojevima naroda toliko bogatstvo ispravnih shvaćanja i nazora«. Onda donosi i bilješku (str. 382.) o Krnicovoj studiji »Ivan Pastor zagrepčanin, politički agent Kralja Ferdinanda I.« (Iz »Rada« 201. Zagreb 1917.).

Za vrijeme rata P. je unovačen u vojsku i bio na regrutskoj izobrazbi u Ogulinu. Kao već zreo profesor doživio je tom prilikom mnoge scene poznate sličnošću iz spisa Frana Galovića, Miroslava Krleže i Remarque-a (»Na zapadu ništa novo«). Poslije je pušten kući i natrag u civilnu službu. Nepoznati su mi motivi koji su P. nagnali da napusti bosansko-hercegovačku zemaljsku službu potkraj rata, kada je tražio prelaz u hrvatsku banovinsku službu. 1916. nema njegovih priloga u »Savremeniku«, ali se javlja god. 1917. Tada je P. prikazao opet Šišićevu. »Geschichte der Kroaten I« (Zagreb 1917. Izdanje »Matice Hrvatske«.) Zapazio je tu postojanje dviju povijesti u Hrvata: »...jednu znanstvenu i kritičku, a drugu pjesničko-popularnu i jedva može zamisliti laik u povijesti veće opreke nego što je ova u jednom i drugom shvaćanju. Znam primjera, što sam ih doživio u razgovorima s našom inteligencijom, koliko je uzbuđenje bilo, kad sam nastojao koji događaj iz doba narodne dinastije prikazati u pravom povijesnom svjetlu«. Svoj članak završava P. ovim riječima: »Na kraju ovih razmatranja moram još spomenuti, da se na ovaj prvi svezak osvrnuo dr. Sufflay u »Pester Lloydu« od 23. IX. (1917.). On toplo pozdravlja Šišićev rad i konstatira, da se Šišić često sastaje u nazorima s madžarskim historičarima. Primjećuje dakako, da Šišiću fali izvjesne istraživalačke smionosti, kojom se n. pr. u svom Priručniku suprotstavio protiv izvjesnih državopravnih dogma Račkoga i Tomašića. O pitanju približenja Šišićeva madžarskom shvatanju i pomanjkanju istraživalačke smionosti u pitanju »izvjesnih državopravnih dogma« bilo bi vrijedno pozabaviti se u posebnom članku«. No to P. nije nikada učinio. I u prikazu »Povijest Jajca 1450. do 1529.« dr Lj. pl. Thalloczyja (Zagreb 1916.) predlaže P. u istom godištu »Savremenika« (1917.): »Bilo bi zanimljivo kad bi se tkogod u nas malo specijalnije pozabavio radom Thalloczyevim uopće, jer se on u brojnim studijama bavio srpskom, hrvatskom, a napose bosanskom poviješću. Th. ne spada u one madžarske historičare, koji bi u pitanju odnosa između Hrvatske i Ugarske stajali na krajnjem šovinističkom stanovištu, koji u ozbiljnog naučenjaka mogu da pobude samo ironični smiješak. No time ne ću da kažem, da je on dosegao toliki stepen objektivnosti u tom pitanju, da bismo mogli sa zadovoljstvom konstatirati, da jedan madžarski historiograf barem približno stoji na istom stanovištu kao naši domaći odlični i objektivni stručnjaci. Hrvatska kao poseban politički individualitet gubi se u »zajednici« i Th. i u ovoj povijesti Jajca ostaje vjeran tom nazoru, makar nastoji, da isticanjem pojedinih hrvatskih ličnosti ugodi hrvatskom shvaćanju. Na račun »zajednice« ima u povijesti Jajca i krupnih stvari, pa se čovjek katkada i nehotice mora zapitati, kako je došlo do toga, da je ta rasprava ugledala svjetlo u znanstvenoj knjižnici, što je izdaje zemaljska hrvatska vlada...«. A prikaz Klaićeve monografije »Život i djela Pavla Rittera Vitezovića« (Zagreb 1914.) završava prigovorom protiv latinskih (neprevedenih) citata u izdanjima »Matice Hrvatske«. P. je još notirao Šišićev »Pregled povijesti hrvatskoga naroda« (Zagreb 1916.) komentirajući 1917. njegov smisao i mnogo se zalažući za autorovu reputaciju pred narodom: »Onima, koji još uvijek misle, da je u popularno-naučnoj knjizi nužno preko štočega prijeći mučke ili prikazati predmet ili događaj u »ofarbanoj« formi, mogu samo da jedno istaknem. Hrvatski narod je davno toliko zreo i svijestan svoje vrijednosti, da može mirno prihvatiti svaku istinu iz prošlosti, pa bila ona i gorka, neugodna. Ona će mu biti samo poukom, čega se treba čuvati i u sadašnjosti i u budućnosti. Ciceronov epiteton za historiju, da je »učiteljica života« treba shvatiti kao duboku istinu, a ne kao frazu«.

Kada je Juraj Demetrović 1917. pokrenuo u tjeskobno doba velikog svjetskog rata toliko epohalnu »Hrvatsku Njivu« u Zagrebu postao je P. također suradnikom, čim mu se nadala prilika.

U »Hrvatskoj Njivi« počeo je P. surađivati u II. godištu (1918.). Tu se osvrnuo na netom izašlu Baernreitherovu monografiju »Bosnien und die Herzegovina in der vorottomanischen Zeit« (str. 534.) Značajno je, što P. u kritičkom raspravljanju predmeta kaže u obranu ozbiljnih povjesničara: »Ozbiljni hrvatski historičari znadu sasvim ispravno, kako se Bosna u srednjem vijeku razvijala i kako je taj pojam sasvijem nešto drugo od današnjeg pojma Bosne i da bi sasvim bilo krivo, kad bi se današnji pojam Bosne identificirao s pojmom sredovječne Bosne ili da se bolje izrazim raznih oblasti, što su se malo pomalo kupile oko centralne oblasti, koja se zvala Bosnom. U tom nepoznavanju razvitka sredovječne Bosne uzrok je mnogom krivom shvaćanju, koje se javlja u stupcima novina, a i u laičkim izjavama ljudi, koji su doduše zvani, da o toj stvari govore, ali ne smatraju vrijednim, da se pobliže upute u pitanja, o kojima govore«. Zatim je publikovao članak »Juraj Križanić« (str. 590 i d., br. 34. i 35.) pisan na osnovi Jagićeve monografije o istoj prvoj »panslavističkoj ličnosti. Na str. 670 prikazuje velevažan naučni novitet kao što je bila Jirečkova »Geschichte der Serben« II 1 (Gotha 1918.) pa dalje (str. 700.) Ivićevu »Istoriju Srba u Ugarskoj od pada Smedereva do seobe pod Čarnojevićem 1459. — 1690.« (Zagreb 1914.) uz probrane kritičke napomene o metodi arhivskog istraživanja i onda usvojenom stavu magjarske nauke za pojedine hrvatske slučajeve, dok na str. 715. prikazuje opet Dr. Ive Pilara »Politički zemljopis hrvatskih zemalja« (Sarajevo 1918.).

Klaićev rad P. je što dalje sve više kritikovao i to je davalo povoda napetim kasnijim ličnim odnosima. Bilo je to u ovo doba naročito povodom Klaićeva izdanja »Zagreb 1910.—1913.« (str. 768. br. 45. »Hrvatske Njive«) pogotovo što sadržaj ni izdaleka nije odgovarao naslovu. Između ostalog P. j. n. pr. primjetio na prilično oštar način:

»U geografsko-statističkom dijelu prikaza Zagreba osjećaju se mnoge praznine. Tu se način opisivanja nimalo ne razlikuje od onoga, što smo navikli čitati u običnim »vodičima« po gradovima. Ovaj dio snizuje i čitav nivo Klaićeva »Zagreba«. Bilo bi poželjno, da je malo dublje zašao u antropogeografiju i da je malo više rečeno osim dosta običnih fraza (»oko i srce Hrvata«, »predstraža istoka prema zapadu ili obratno« itd.) o zadaći Zagreba u sadašnjosti, o njegovom znamenovanju uopće. Uvodni člančić nas i odviše podsjeća na laki novinarski način pisanja kakovom osobitom prigodom«. Takav smioni stav što ga je P. zauzeo, nemilo je kasnije osjetio. Još je onda u tom godištu »Hrvatske Njive« dao jedan résumé iz omiljele svoje lektire (str. 779.) »Memoari Aleksandra Hercena«.

U listopadu 1918. (još prije prevrata) postavila je hrvatska vlada u Zagrebu P. za upravitelja ženske realne gimnazije u Osijeku, pa je dužnost nastupio 1. XI. Ravnateljem istog zavoda postao je u svibnju 1920., a u kolovozu 1921. premješten je za gimnazijskog profesora u Zagreb te se u kolovozu 1922. našao kao utvrđeni direktor zagrebačke trgovačke akademije.

U to vrijeme osječkog boravka izdala mu je sarajevska knjižara Studnička za srednješkolce »Repetitorij opće povijesti« u 3 sveska. Kad se pogleda obilje prikaza i literarne P. produkcije, koja iznosi već voluminozna opera, pa to uporedi s čestim slučajevima apatije prosječnih srednješkolskih nastavnika ne za pisanje, nego za čitanje, onda P. aktivnost za 15 godišnjeg srednješkolskog učiteljevanja iskače uvelike. Međutim, nije blistao i nije bio nikada patetičar.

Spomena je vrijedan i na ovomu mjestu P. rad i kao pisca srednjoškolskih udžbenika, koji se ističe opsežnošću a značajan je

i ovdje (i ako je sastavljački) za ilustraciju neprekidne P. zaposlenosti koja ga nije ostavila u ovom pravcu ni kasnijih godina kada je već bio napustio srednju školu.

— Repetitorij povijesti Austro-Ugarske Monarhije. Sarajevo, Studnička, S. A. (1912.).

— (S dr. Mihovilom Mandićem): Zemljopis, povijest i državno uređenje Austro-Ugarske Monarhije ... za VIII. r. srednjih škola u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1915.

— Povijest novoga vijeka za više razrede srednjih škola. Sarajevo 1915.

— Povijest staroga vijeka za niže razrede srednjih škola (po L. Weingartneru). Sarajevo 1917. i 1924.

— Pregled Povijesti Južnih Slavena Srba Hrvata i Slovenaca I. dio Sarajevo 1920. II. dio 1921., II. izdanje. Sarajevo 1922. (Studnička).

— Povijest srednjega vijeka za niže razrede srednjih škola. III. izdanje. Sarajevo 1924.

— Pregled Povijesti Južnih Slavena Srba, Hrvata i Slovenaca I. dio. Sarajevo 1926. (Buchwald).*

— Opšta istorija novoga veka za više razrede srednjih škola. Beograd 1927. (ćirilicom) (Izdanje Gece Kona u Beogradu.) Karakteristično je, da Glavni Prosvetni Savet ovu knjigu nije htio preporučiti te tako nije nikada ni ušla u upotrebu.

I ako je sad iza velikog rata izlazila »Jugoslavenska Njiva« P. nije posve zanemario ni »Savremenik«. U travanjskom broju S. 1919. prikazao je »Essaye Natka Nodila« (str. 191.; izdanje Bojničićeve »Prosvjetne Biblioteke« VI. Zagreb 1918.). Tu je opet mogao da se zanese za svog negdašnjeg učitelja i njegovu ideologiju. »Čitav niz godina u široj se javnosti jedva njegovo ime spominjalo. Znali su ga cijeniti njegovi učenici na sveučilištu, pa onda oni, koji su sa sveučilišta pošli u razna zvanja, a ipak su sačuvali interes za nauku. Da ovakovih u nas nije baš bilo odviše, mislim da ne trebam napose isticati«. M. o. prikazujući Nodila s više strana P. kaže: »Kakvo je stanovište zauzimao Nodilo kao Hrvat i Jugoslaven dovoljno je poznato... Čitajući danas njegove essaye, s udivljenjem treba konstatirati, kako je ispravno prosudjivao prilike ne samo vlastitoga naroda, nego i čitave konstelacije u Evropi i kako je sadašnjica dala potpuno pravo onome, što je on zastupao i za što se borio. U mladosti vatren i odlučan, u poznijoj dobi miran i prekaljen, gleda vedrim smiješkom na razvoj dogadjaja; ta on zna, da vječni i nepromjenljivi zakoni providnosti moraju dovesti povijest njegova naroda do cilja bilo duljim, bilo kraćim putem. Šezdesetih godina kao urednik »Nazionala« brani protiv svog silnog protivnika Tommasea svoj narod. Na riječi Tommaseove, da Dalmacija treba autonomiju i da ne smije pasti u ždrijelo hrvatskih varvara, nego da valja suspregnuti slaviziranje njeno, odgovara Nodilo, da je narodnost dalmatinska, kao i ona slavodalmatska, kreacija onih moždana, koji ne mogu da pojme, da je »narod velika ljudska udruga, i to glasovita i djelima i knjigama i po zvanjem svojim, što ga ima u napretku sveopćem ljudskoga roda, živi životom stoljeća«. Prelog je istaknuo zatim i osobito potcrtao oštri Nodilov protunjemački stav: »Ja mrzim njemački hladni egoizam — riječi su Nodilove — što ga krsti »zdravim« svaki tamošnji »superhomo«, svaki bahati nacionalist. Iz dna duše mrzim prusko uznošenje, oholiju i nepravdu. Mrska mi je ona glagoljiva i razmetna diplomatija, koja iz Berlina nigdje i nikad ne ulaže riječi jedne za ljudsko pravo i za čovještvo, već neprestano prijeti pešću, usvojivši Bismarckovo: Macht geht vor Recht. Kao Hrvat Jugoslaven punom mrzošću mrzim na prijateljstvo, inače neiskreno, među Turskom i Njemačkom. Nas Jugoslavene Germanija smatra kao djubre za svoju njivu, kao poderine za gradnju većega Deutschlanda. Germanstvo je Južnim Slavenima »svetinja« što pravi stravu, šireći krila nad Balkanom, njezinom Ost-Markom«. Ovako je Nodilo sudio o Nijemcima i upozoravao narod svoj na dva druga naroda kao na dva najjača stupa na kojima počiva opća civilizacija i čovječanski napredak: na narod francuski i engleski...«. Svoj razrađeni prikaz P. je završio ovom konstatacijom: »Pišući o Nodilu u »Savremeniku« prije više od 10 godina, rekao sam, da je golema šeta što je ovaj naš čovjek toliko godina stajao po strani, dok su se u našem političkom i kulturnom životu bančili na površini ljudi, kojima su manjkali i najprimitivniji uvjeti za djelovanje u javnom životu. Čitajući njegove essay-e danas nakon strašnih dogadjaja nedavno minule prošlosti, napunja čovjeka zadovoljstvo, da je medju nama živio i radio čovjek ovakoga uma i dalekovidnosti kao što je bio Nodilo. Ne gledamo li mi velikim uzbudjenjem onamo na zapad i ne nadamo li se baš od onih naroda, na koje je Nodilo upozoravao kao na glavno žarište kulture i ljudskih ideala, da će nam od njih doći pomoć pred nasrtljivim susjedom? Objesna Germanija leži u prahu slomljena, južno Slavenstvo ne treba da se boji »avetinje«, što pravi stravu, šireći krila nad Balkanom, ali mjesto nje moderna Italija diše duhom »do nesnosnosti nadutog šovena« D'Anunzija i prisvaja sebi pravo na Dalmaciju. Hoće li biti jače čovječanstvo — pita Prelog —od noćne sove grabeža na tudjem dobru? Nema danas Nodila, da istupi kao nekada mlad i vatren u obranu slobode nada sve, što »je pravo svakoga pojedinca čovjeka, da se razvija potpunoma«, slobode, koja, kad se upravi na narod, tad je »to isto pravo ograničeno dužnošću, da se poštiva pravo drugoga«; sloboda, obilna ona i silna sloboda, iz koje »kao iz vrutka proističu sve ostale slobode, i vjerska i narodna i pojedinačka«. U istom godištu »Savremenika« P. je još notirao i Klaićeva »Acta Keglevichiana« (Zagreb 1917.) u izdanju Jugoslavenske akademije te pripominje memento kojim se češće obraćao hrvatskoj čitalačkoj publici: »I ako su — veli — mnoga aktuelna pitanja današnjeg doba potisnula u pozadinu interes za ispitivanje naše prošlosti, ipak ne smije da bude, da se o publikacijama iz naše prošlosti mukom prelazi na dnevni red«, kao što se evo radi danas još i više nego 1919. — G. 1920. se P. osvrnuo u »S.« (str. 61.) člankom »Iz Jugoslavenske Akademije« na prilike u tom zavodu i nemilo ih iskritizirao (o »savremenijem strujanju«, o grijesima koje je priznao dr. Majcen tajnik, o poraznom broju nabavljača t. j. o desinteresovanju naroda za akademiju, o propustima kritičke smotre, o nevršenju pravila i poslovnika, o potrebi prevoda naučnih djela itd. itd.) dodavši prikaz novih historijskih edicija.

U IV. tečaju »Jugoslavenske (Obnove) Njive«* 1920. prikazao je P. niz novih monografija, tako

— dr. Josip Matasović, Do Ozore 1848. Zagreb 1919.

— dr. Stanoje Stanojević, Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca. Beograd 1920.

— Osnova za preobražavanje školom.

— Mirko Gjurkovečki, Politička historija Bosne za okupacije. Zagreb 1920.

— Tri knjige o Jadranu.

Sve to signira sa Historicus, a priopćuje i dva članka: Jan Amos Komensky, i zatim: Jan Hus — Jan Nepomucky.

Početkom 1921. piše u isti list iz Praga o J. S. Machara »Třicet roků«, o Šišićevim Dokumentima o postanju kraljevstva S. H. i S. 1914.—1919. (Zagreb 1920.), pa o čehoslovačkom pokretu u Rusiji (str. 129.—131. i 150—153.) te o Dnevniku pukovnika Šveca (»Jugoslavenska Njiva« V. 1921. s. 542.).

I VI. tečaj (1922.) ima zamjernu P. suradnju:

— Savez Bugarske, Njemačke i Austrije u g. 1915. (str. 1.).

— Crna Gora i Austrija početkom 1916. god. (str. 161., 211.).

— O Č. Omana Istoriji Engleske (vrlo kritičan stav).

— Jedno pismo Lj. Gaja. Dražba Gajeve štamparije (str. 304.).

— Medicinske prilike za vreme prve vlade kneza Miloša Obrenovića.

U 2. knjizi VI. godišta »Jugoslavenske Njive« manje je publikovao. Tako je priopćio »Jedan predlog ustava buduće ruske države« (o knjizi dr. K. Kramaža »Ruska krise« Praha 1921.). Osim toga donio je niz pisama »Strossmayer Erazmu Barčiću«.

1922. izdala je Blažekovićeva »Narodna Knjižnica« u Zagrebu kao svoj 81.—90. svezak P. prevod s češkoga »Povijesti Rusije« od početka XIX. stoljeća do naših dana koju je napisao dr. Jaroslav Bidlo, praški universitetski profesor historije. Do tada je u Hrvata bilo od historije Rusije samo prevod Rambaudove Povijesti R., od početka njene povijesti do 1884., a niko domaći nije bio stručan da tako nešto sam napiše. Za taj hrvatski, autorizovani prevod Bidlo je napisao još jedno poglavlje pod natpisom »Vlada Nikole II. i ruska revolucija god. 1917.«*) a Prelog je dodao još i prevod Bidlova jednog članka iz »Češkog Časopisa Historičkog«: Literatura za povijest Rusije u XIX. stoljeću. (O samom djelu isp. prikaz u »Narodnoj Starini« I. 204.).

Kada je konačno 1922. umirovljen Vjekoslav Klaić, — a bile su mu već 73 godine — njegova je stolica u filosofskom fakultetu sveučilišta u Zagrebu ostala ne popunjena. Na snazi je, međutim, bio stari hrvatski sveučilišni zakon koji je vladi davao pravo da i sama imenuje sveučilišne profesore bez obzira na fakultetsko raspoloženje (većine i sl.).**) Takovim je načinom postao (29. XI. 1922.) i P. sveučilišnim profesorom opće po-

---

* U nekrologu naglasuje sarajevski »Pregled«, (VII., 380): »Preloga pamte naročito poslednje predratne generacije I. gimnazije u Sarajevu... Te generacije ne mogu nikad zaboraviti njegova vanredna predavanja o francuskoj revoluciji i njenim vođima, kazivana sugestivno i fino naglašivana: u njima je Prelog, oživljavajući istoriju, stvarno govorio o sadašnjosti; trebalo je samo učiti«.

* U III. teč. J. N. samo je jedna objava na str. 641.

*) Sada, međutim, postoji u domaćoj našoj naučnoj knjizi još nekoliko radova te vrste iz pera dr. Alekseja Jelačića. Tako »Ruska revolucija« (Zagreb 1925.) pa »Историја Русије« (Српска Књижевна Задруга, Београд 1929.).

**) Zakon od 1874. s dopunjcima 1894. §§ 22. i 23. Na taj su način postavljeni upravo u zagrebačkom filosofskom fakultetu 1886. dr. T. Maretić, 1902. dr. Gj. Šurmin i 1903. dr. Gj. Körbler. — Rješenjem svojim od 2. VI. 1924. Državni je Savjet u Beogradu presudio da je m. o. i P. imenovanje bilo zakonito. Isp. broširu »Za slobodu nauke« pa međusobne polemike obih grupa u »Hrvatu«, »Riječi« i u »Jugoslavenskoj Njivi«.

vijesti, za ministrovanja Sv. Pribićevića, a to je, nuz nekoliko drugih slučajeva, bilo uzrokom žestokih universitetskih (filosofsko-fakultetskih) trzavica, koje su iza tri godine za ministrovanja Stj. Radića završene umirovljenjem devetorice (14. I. 1926.) uključivši tu i P. Još prije 1922. dobio je P. dopust za Prag, a sam je otišao sa svrhom, da bi se specializovao za univerzitetskog nastavnika. Mnogo mu je tada pomagao praški univ. prof. Bidlo i u Pragu je P. bio izradio svoju »Slavensku renesansu«.

Posred spremanja za universitetsku karijeru P. je dospio da i više prevodi; s češkoga je preveo jedno djelce svoga učitelja Masaryka (Jan Hus, češki preporod i češka reformacija) pa je u maju 1922. opravio taj prevod Jankovićevoj »Narodnoj Knjižnici« u Zagrebu koja ga je štampala 1923. kao svoj 99. svezak.

U »Narodnoj Starini« javio se P. prvi puta već 1922. u 3. sv. (I. 338.) bilješkom »O podrijetlu Gazi Husref-bega« pa onda 1923. prikazom prvog dijela »Dubrovačke diplomacije« dr. B. Cvjetkovića u 4. sv. (II. 81) te bilješkom »L. v. Ranke i Ristić g. 1878.« (II. 85.) i u 5. sv. (II. 176.) priopćivši »Pisma biskupa Strossmayera Erazmu Barčiću«. To je preostatak onoga materijala štono ga je 1922. već priopćio u 2. knjizi VI. godišta »Jugoslavenske Njive«.

U 1. knjizi VII. godišta »Jugoslavenske Njive« publikuje P. 1923. svoje historičke glose uz roman D. Merežkovskoga »Car Aleksandar Prvi«. Zatim nadovezuje na svoj prikaz u istom časopisu 1922. (knj. I. str. 271) daljnje izlaganje »Crna Gora i Austrija početkom 1916.«, slijedi referat o knjizi Slobodana Jovanovića »Druga vlada Miloša i Mihaila 1858.—1868.« (B. 1923.) i dr. M. Paulove »Diplomaticka hra o Jihoslavany za svetove valky« (Praha 1923.). Biće da je u to doba P. bio zabavljen prevođenjem kapitalnog Burckhardtova djela »Die Cultur der Renaissance in Italien« (možda prema novoj, komentiranoj edikciji). Poznato mi je da je P. prevod potpuno dovršio i da je tada bio u pregovorima s jednom tvrtkom (čini se: Gjurgjević u Sarajevu) za izdanje prevoda. Šteta je velika, što do publikacije nije došlo i pitanje je, gdje se nalazi do danas još neštampani rukopis. Povodom toga je P. 1923. u 2. knjizi VII. godišta »Jugoslavenske Njive« napisao uspio essay »Kultura renesanse u Italiji«, ističući u uvodu slučaj Šrepel-Koharić, jer se kreće oko ove teme u prerijetkoj domaćoj naučnoj knjizi te vrste. Tu je sada P. već smionije počeo da istupa kao predstavnik katedre za opću historiju u zagrebačkom sveučilištu.

U istoj knjizi »Jugoslavenske Njive« priopćuje P. i prikaz Stanojevićevih priloga o početku svjetskog rata »Ubistvo austriskog prestolonaslednika Ferdinanda« (Beograd 1923.) i o dvjema studijama Vl. A. Franceva.

Budući da je P. bio u vezi s Blaženkovićevom »Narodnom knjižnicom« on po uzoru Srkulja izdaje isto 1923. »Repetitorij povijesti Srba, Hrvata i Slovenaca«.*)

U novembru je 1923. jedna grupa universitetskih profesora historika u Zagrebu i Beogradu pokušala, da u nakladi zagrebačke Jugoslovenske Štampe pokrene jednu »Istorijsku Biblioteku«, jer su se — navodno — »pokušaji, da se nađu materijalne mogućnosti za izdavanje naučnoga istorijskoga časopisa razbili o grubi materijalni duh poratnih prilika.**) P. je bio među njima i biće da je bio i pokretač te ideje, i kao prva knjiga doista izlazi 1924. njegova »Slavenska renesansa krajem XVIII. i u prvoj polovini XIX. vijeka« (s predgovorom dr. Jaroslava Bidla, profesora slavenske istorije na universitetu u Pragu), strana 484. vel. 8°. O tom djelu donijela i »Narodna Starina« (III. 105) referat iz pera dr. Ferde Šišića. O knjizi je bilo mnogo govora, ona je volumenom, uostalom, najveće djelo P. Na nj se osvrnuo Vl. Lunaček u »Obzoru«, zatim H. Wendel, a u »Jugoslavenskoj Njivi« (IX. 1925. str. 297.) dr. Fran Ilešić. Da je P. imao više vremena za dotjerivanje izvjesnih (nečeških) partija — a žurio se, da se njime predstavi kao habilitacionom radnjom — nema sumnje da bi težina zgruvanih i nerazrađenih dijelova otpala i djelo bi u slovjenskoj naučnoj književnosti zauzelo vidnije mjesto. Predgovor je napisan još u Osijeku 1921.

Kao ponovo razrađen temat iz »Slavenske renesanse« valja smatrati essay koji je P. objelodanio u »Srpskom Književnom Glasniku« (n. s. XII. 195. g. 1924.): »Mihailo Bakunin i Jugosloveni na sveslovenskom kongresu u Pragu god. 1848.«; mjestimice su doslovno prenesene stavke iz rečenog djela P.

Da bi proširio kult Strossmayera (korespondenciju bješe zabranjeno objavljivati do 1958.) P. je 1924. izdao kod Blažekovića u Narodnoj knjižnici (sv. 100.) »Strossmayerovu čitanku«, koja je postala vrlo popularna.

U »Jugoslavenskoj Njivi« 1924. dao je P. ove priloge: »Rusija i Evropa« (to je referat o Masarykovu djelu Russland und Europa I.), prikaz spisa dr. Grge Novaka »Austrijsko-evropski diplomatski spor zbog beogradske tvrđave (1858./59. god.) Skoplje 1924.«, pa kratak spomen »K stogodišnjici smrti lorda Byrona«. U II. knjizi toga godišta priopćio je prigodni essay »Jan Žiška

*) Isp. kritičan prikaz dr. L. Vojnovića u »Jugoslavenskoj Njivi« VII. 2. str. 237. i d.

**) Isp. objavu u »Jugoslavenskoj Njivi« VII. 2. (1923.) str. 408. — Izišla je još samo 2. knjiga te Istoriske Biblioteke: dr. Grgo Novak Hvar. Beograd 1924.

iz Trocnova«, nadalje prikazi brošure: Mir. Koutsky, 1918., zatim dr. Tih. R. Gjorgjevića »Iz Srbije kneza Miloša« i dr. Josipa Matasovića »Die Briefe des Grafen Sermage«. A u tom je godištu izišao i P. prevod studije dr. Jaroslava Bidla »Vizantijska kultura« (prevod je odštampan i u posebnom otisku sa biografijskim nacrtom autorovim za uvod). P. je s ovim češkim historikom gajio velike prijateljske veze koje su se vidno odrazivale u P. radu dulji niz godina.

P. je nadalje za sve vrijeme izlaženja Stanojevićeve »Narodne Enciklopedije Srba, Hrvata i Slovenaca« (1925.—1929.) bio njen revan suradnik i u njoj objavio sijaset historijskih priloga, što ga je također s jedne strane apsorbovalo od projektovana rada, ali i s druge strane osvježavalo, dajući pobude za nove planove, koje je međutim presjekla prerana smrt.

1925. je P. opet u »Jugoslavenskoj Njivi« (IX. 1. i 2.) objavio priličan broj članaka. Ističu se »Cavour« i »Petar Veliki«. P. je odabirao takve općehistorijske teme za predmet svojih članaka, da bi se bolje predstavio kao predstavnik opće historije u zagrebačkom filosofskom fakultetu, želeći da našu oskudnu domaću književnost te struke obogati nizom sastavaka te vrste, a dijelom su i prigodničarski. No značajan je n. pr. i drugi motiv koji ističe u prvom citiranom članku: »U nas još uvijek ima mnogo ljudi, koji su spremni da na svoj način pореknu, kako istorija talijanskoga »risorgimenta«, istorija ujedinjavanja talijanskoga naroda, nema ništa slično s istorijom našega risorgimenta, našega ujedinjavanja... Ima doduše nešto u čemu se istorija našega risorgimenta znatno razlikuje od one talijanskoga. Mi nijesmo bili tako srećni, da bi nam u presudno doba izbio na površinu državnik kova Cavourova...« Osim toga P. je dao dosta dobro razrađen prilog iz domaće povijesti »Mišković i Perkovac«. I u ovoj je knjizi »J. Nj.« referirao o trima historijskim publikacijama. To je disertacija Aleksija Jelačića »Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848.—1849.« (Zagreb 1925.). S pravom je P. napomenuo: »U našim se istorijama i odviše rado naglašuje gotovo isključivo nacionalno-politička borba, što su je vodili naši narodni prvaci s Madžarima, a samo se površno prelazi preko stava, što su ga zauzimali u socijalnom pitanju«. U drugom referatu P. je ponovo u sigurnom »predratnom« stavu, kritičkije piše, osjećajući vjerovatno i svoj položaj stabilnim, ma da je u krilu zagrebačkog filosofskog fakulteta još uvijek tinjala raspra o legalnosti njegove profesure. P. se osvrnuo na izdanje dr. Vladana Gjorgjevića »Crna Gora i Austrija 1814.—1894.« (Beograd 1924.). P. kaže: »G. Đorđević je učinio u svojoj publikaciji dvije velike pogreške. Trebao je da donese samo dokumente i to ne onako, kako ih je donio... Preko mnogih stvari prešao je sasvim suvereno... Bilo bi zanimivo nanizati njegove primjedbe, usklike, zadirkivanja, koja je on očito smatrao duhovitim komentarom svojih arhivalnih dokumenata.. Koliko je samo neukusno stalno nazivanje Nikole I. »Nikicom« ili kad ga zove »knez Vrdalama«, »drekavac«... Malo je začudno, da je sve to mogao da učini g. Đorđević u publikaciji, koja je izdala srpska akademija«. U ovoj knjizi »Jugoslavenske Njive« prikazao je P. još i djelo dr. Vladimira Ćorovića »Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852.—1862.« (Beograd 1923.). U drugoj knjizi toga godišta (1925.) priopćio je samo jedan članak: »Boleslav Hrabri« (prigodničarski u povodu devetstogodišnjice njegova krunisanja 1025.). U listku je priopćio Miškatovićeve listove Perkovcu, prikazao Šišićevu »Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara« (Zagreb 1925.) i Jelačićevu »Rusku revoluciju« (Zagreb 1925.).

U beogradskom kalendaru »Budućnost« (god. II. 1926., urednik g. Milan L. Rajić) P. je napisao članak na osnovi preostale korespondencije Barčićeve »Erazmo Barčić i demonstracije protiv Srba u god. 1895.« (prigodom dolaska Franca Josefa I. u Zagreb zatim list Save Grujića, te saborske incidente.

U posljednjemu, X. godištu »Jugoslavenske Njive« u prvoj polovini 1926. (kada je P. naglo umirovljen kao redoviti profesor opće historije u zagrebačkom filosofskom fakultetu*) publikovao je poveći članak »Dekabristi« i prigodni essay o pedesetgodišnjici smrti »Franjo Palacky«. U »pregledu« ove revije prikazao je knjigu dr. Vladimira Ćorovića »Kralj Tvrtko I. Kotromanić« (Beograd 1925.) i donio bilješku o knjizi dr. Vasilja Popovića »Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III.« (Beograd 1925.).

P. je od kraja 1922. do januara 1926. — kako je napomenuto — proboravio u zagrebačkom filosofskom fakultetu, potom je bio do 1927. u pensiji, kad ga je beogradski univerzitet izabrao za redovnog profesora opšte istorije srednjega veka u filosofskom fakultetu u Skoplju. Tu je započela posljednja faza njegova života. Za vrijeme tih 10 semestara (II. 1926.-1927. — I. 1931.-1932.) P. je dvije godine zaredom biran za fakultetskog dekana. U Skoplju se bacio i na aktivan članski život u raznolikim kulturnim društvima, pomagao osnivanje »Jefimije«, »Češko-slovačke Lige«, bio potpredsjednik Skopskog Naučnog Društva a učinio je i

* Prelog je za tu školsku godinu 1925.-26. bio izabran za dekana zagrebačkog filosofskog fakulteta i brzojavno umirovljenje ga je zateklo na tom položaju.

prve predradnje za osnivanje Studentskog Doma. U Skoplju je posvršavao neke svoje posljednje knjige, dok je kraće članke u to vrijeme objavljivao najviše u zagrebačkoj reviji »Riječ«. Nešto mu je bilo omogućeno da i u ovo doba, za vrijeme jednog semestralnog dopusta, proučava praške i zagrebačke arhive i knjižnice.

Iza dulje stanke, istom 1927. javlja se P. ponovo i u »Narodnoj Starini« prikazujući do tada poslijeratni »Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini« (N. S. VI. 106). — Iste 1927. g. izdala je knjižarnica Gece Kona u Beogradu Prelogove »Istorijske portrete i članke« u posebnoj knjizi (ćirilicom), 310 str. 8⁰ a to su najviše iz »Jugoslavenske Njive« preštampani većinom prigodničarski članci: Car Aleksandar Prvi; Kultura renesansa u Italiji; Miškatović i Perkovac; Petar Veliki; Boleslav Hrabri; Jan Žiška iz Trocnova; Rusija i Evropa; Kavur; Erazmo Barčić i demonstracije protiv Srba u god. 1895. — U »Riječi« 1927. objelodanio je P. pabirke »Cola da Rienzi«. Biće da je to rezultat pabirčenja po specijalnoj literaturi, kada se P. pripremao da izdade eventualno komentarizovani prevod Burckhartova djela, a možda je i posebna bila simpatija za prelazno doba iz srednjega u novi vijek.

1928. prikazuje P. u »Narodnoj Starini« (VII. 104) monografiju: Dr. Otto Ernst, Franz Joseph I. (1924.).

Još prije marta 1929. kada je zagrebačka »Riječ« poprimila revijalan oblik P. je kao stari pristaša te politike surađivao u tom dnevniku i objavio cijele serije svojih radova među kojima se ističu članci:

— Bakunjin u Českoj
— Cezar Borgia
— Češkoslovački pokret u Rusiji za vrijeme rata
— Grof Aleksandar Cagliostro
— Istorija slovenstva (povodom knjige J. Bidlo: Dejiny slovanstva — Praha 1927)
— Letopis popa Dukljanina (u izdanju Kr. srpske akademije nauka, odličan rad g. dr. F. Šišića)
— Ljudevit Gaj u sumraču svoga života
— Mazzini
— Nekoliko priloga za istoriju postanka hrvatsko-ugarske nagodbe
— Od narodnoga filozofa do državnika (Dr. T. G. Masaryk prije, za i poslije rata).*

Šišićevu ediciju »Korespondenciju Račkl-Strossmayer« (izdanje Jugoslavenske akademije u Zagreb 1928. i d.) P. je među prvima obilno počeo iskorišćavati u publicističke svrhe pa je iz te građe objavio niz članaka u časopisima i drugdje, ali je živa šteta što je pri tome (u udaljenosti Skoplja) ostajao samo pri jednostranom pomenutom izvoru.* Svejednako je P. ipak zadužio čitalačku publiku što joj dijelove rečene arhivske publikacije donio razrađen po tematima. U glavnom je posljednje vrijeme mnogo surađivao u reviji »Riječ« koja je pokazala veliko razumijevanje za ovu vrstu članaka te je P. — urednik »Strossmayerove čitanke« — ponajprije se pozabavio općeno značenjem rečene Šišićeve edicije, (»Riječ« XXV. 1929. br. 35. i XXVI. 1920. br. 48.) a onda objavio zaredom ove članke:

— Strossmayer i Rački prema bosansko-hercegovačkom ustanku i okupaciji (»Riječ« XXVI. 1930. br. 38.—40.)

— Vladika Strossmayer i bosanski Franjevci (»Riječ« XXVI. br. 45. i 46.)

I u Šišićevu zborniku (Zagreb 1929.) dao je nacrt iz te građe pod naslovom »Strossmayer i Rački o Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina«, dok je onda u »Riječi« (XXV. 9. III. 1929.) iznio »Jubilej prof. Ferde Šišića« i u istom časopisu zaredao opet i drugim člancima, kao što su:

— »Ruski Arhiv« (»Riječ« XXV. 1929. br. 10.)
— Sveti Vaclav i Jan Hus (»Riječ« XXV. 1929. br. 20.—22.)
— Novo djelo o slovenstvu
— Garibaldi u Rimu (»Riječ« XXV. 1929. br. 42.)

1929. je P. postao članom dopisnikom »Slovanskog Ustava« u Pragu i te godine navršio je i 50 godina života. Tom se prilikom sjetio njega i njegov češki prijatelj univ. prof. dr. Bidlo kratkim člankom u »Prager Presse« (8. II.) ističući P. kao savjesna i temeljita naučnog istraživača (gewissenhafter u gründlicher Forscher) te je potcrtao i odlične P. simpatije za Čehoslovake, jer da je i u obrađivanju njihove historije pokazao »ausgedehnte Erudition und synthetische Kunst«.

I 1929. P. nije mimoišao svojom suradnjom našu »Narodnu Starinu«. Priopćio je prikaz essaya dr. Josipa Badalića »Rusko-jugoslovenski odnos u prošlosti« (VIII. 211.)

1929. je P. bio u prilici da štampa svoju »Istoriju slobodnog zidarstva« za koju se spremao dugi niz godina (čitajući češka i njemačka djela te ruke), napisavši predgovor knjizi u kolovozu 1928. u Zagrebu, gdje je redovno boravio o svim praznicima i u vrijeme svoje skopljanske profesure.

U beogradskoj »Politici« u br. od 17. decembra 1929. objavio je P. koncizan članak »Zagreb i Slovenstvo«, kušajući rehabilitirati grad Zagreb od osvada da nije dovoljno slovjenski nastrojen. Niz neoborivih historijskih činjenica završio je konstatacijom kako »sve do velikog rata Zagreb nije nikada sasvim zaboravio na svoje najbolje slovenske tradicije i on je i u skučenim prilikama tu svoju svest uvek manifestovao na dostojan način«.

Pored Čeha P. se zanimao i drugim Slovjenima naročito Rusima, pa i ako sticajem prilika nije mogao u tančine i temeljitije prodrijeti u specijalne probleme ruske historije, on ih je motrio u okviru svoje omiljele teme »sveslavenstva«, međusobnih interesa i historijskih odnosa. Zato je upravo s veseljem surađivao u ruskom zborniku štono ga je uredništvo »Ruskog Arhiva« u Beogradu izdalo 1930. pod naslovom »Jugoslavija«. P. se odazvao člankom »Slavjanstvo u južnih Slavjan« nadopunivši teze iznešene već prije u »Slavenskoj renesansi«. A u samom časopisu »Ruski Arhiv« te je godine napisao članak »Rusko-jugoslavenski odnosi u prošlosti« (sv. VII.) i »Posle sveslovenskog kongresa u Moskvi u god 1867« (25. X.—XI.), pa u XII. sv. (1931.) »Rusija u svetlosti korespondencije Rački—Strossmayer«.

U »Riječi« je pak štampao

— Giuseppe Garibaldi (»Riječ« XXVI. 1930. br. 8. 10.—16.)
— Evolucija T. G. Masaryka (»Riječ« XXVI. 1930. br. 9.)
— Rad Slovenskog Instituta u Pragu (»Riječ« XXVI. br. 31.)

A u sarajevskom »Pregledu« (V. 178. g. 1930.) nadovezao je na ovaj članak prinosom: »Evolucijom k revoluciji«, isto o Masaryku.

1930. crta P. u »Narodnoj Starini« (IX. 236.) već rutiniranim svojim načinom djelo Viktora Bibla »Der Zerfall Oesterreichs«.

U »Riječi« 1931. (XXVII.) ocrtao je »Memoare kneza Bülowa« (br. 3., 4. i 10.), pa donio završetak prijašnjoj svojoj seriji pod naslovom »Garibaldiana« (br. 13.).

Prikupljajući arhivski materijal za veliko posljednje svoje djelo P. je u zagrebačkom Kr. Državnom arhivu naišao na masu političko-historijskog interesantnog materijala, koji je dijelom razradio i onda priopćio isto u reviji »Riječ«, tako na pr.

— Subvencioniranje »Pozora« sa strane Mažuranić-Šokčevićevog režima god. 1862. (»R.« XXVII. 1931. br. 16.)
— Kako su Sinjani tražili prisajedinjenje Hrvatskoj u god. 1861. (»R.« XXVII. 1931. br. 18.)
— Ostavka biskupa Strossmayera na čast velikog župana virovitičke županije u godini 1862. (»R.« XXVII. 1931. br. 20. i 21.)

Posljednje i, moglo bi se reći, s metodske stane najvrsnije P. djelo jeste »Pout Slovanů do Moskvy roku 1867« u izdanju »Slovanskoga Ustava« (instituta) u Pragu 1931. kao V. sv. »Prace«.

On je izvjesne odlomke dao već prije na publikaciju. Tako je objavio fragmente u »Letopisu Matice Srpske« godine 1927. »Dr. Mihajlo Polit i sveslovenski kongres u Moskvi 1867.« zatim u Bidlovu zborniku »Jak se nakládalo s některumi moskevskými poutníky po jejich návratu« (Praha 1928.) Osim toga iz te je građe objavio još i ovo: Austrijska vlada i druga omladinska skupština u Beogradu god. 1867. »Zapisi« 1928. knj. II. sv. 3. Kako je Jovan Subotić kažnjen radi svoga bavljenja u Rusiji god. 1867. »Borba« 1927. Posle sveslovenskog kongresa u Moskvi g. 1867. (»Ruski Arhiv« 1930. X. i XI.), a i u I. »Godišnjaku Skopskog Filosofskog Fakulteta« štampao je fragment »O sveslovenskom kongresu u Moskvi god. 1867.«, pa dao onda i za »Narodnu Starinu« odlomak, odštampan u X. knjizi, str. 280. (Hrvatski hodočasnici u Moskvu). Predradnje je za ovu studiju vršio niz posljednjih godina u zagrebačkom državnom arhivu (spisi Hrvatske dvorske kancelarije), pa u Pragu, a proštio je s problemom u vezi i naročito čislo starih novina iz toga doba. Kao o sveslovenskom praškom kongresu 1848. tako je i o moskovskom P. sudio praktične rezultate tih dvaju zborova vrlo skeptički, i ako je sveslovjenska ideja teorijski porasla. Razdor između slovjenskih grupa potrajao je i dalje (rusko-poljski problem, poljsko-ukrajinski spor). Pa i češka interpretacija slovjenskog pitanja bitno se i poslije kongresa razlikovala od ruskoga shvaćanja dotično ruskih vlastodržaca, koji su sprečavali praktično ostvarivanje kongresnih zaključaka iz straha za svoju unutarnju autokratiju, birokratiju i teokratiju. Tako P. sudi o zaključcima, ali s druge strane dopušta, kao i Holeček, da je sam kongres ipak nešto doprinio onoj suradnji Rusa s balkanskim Slovjenima u njihovu otporu protiv Turaka sedamdesetih godina XIX. stoljeća.*

I ako je P. četiri godine djelovao u Skoplju na katedri za sredovječnu historiju smjer njegovih ličnih studija produživao je nastojanje započeto u Zagrebu, jer se malone do pred smrt nadao da će se moći vratiti na svoju nepopunjenu katedru opće historije novoga vijeka u zagrebačkim universitetu. U tom je očekivanju i podešavao svoj rad ko-

* Iz novinskih isječaka u pokojnikovoj literarnoj ostavštini nije bilo moguće odrediti godišta »Riječi« poradi lošeg načina domaćih naših novina da na stranicama točno ne naznačuju data izdanja (godine).

* Isp. i »Гласник Скопског Народног Друштва« VII—VIII. Скопље 1930. p. 403.

* Isp. u 27. svesku »N. S.« referat g. dr. A. Jelačića (N. S. XI. str. 71.).

liko je već smagao. Međutim je posljednje, 1931. god. vidno tjelesno oslabio. Fatalno je za nj bilo što se na biralištu 8. novembra 1931. ozlijedio padom na klizavim drvenim stubama jedne skopske osnovne škole. Od potonjih komplikacija za nepuna je dva mjeseca završio radin život. »Beatos puto — kaže Plinius (Epist. XVI. l. VI) — quibus deorum munere datum est, aut facere scribenda, aut scribere legenda, beatissimos vero quibus utrumque« što za pokojnika važi u punoj mjeri, jer se je narodu u svakom mjestu boravka obilno odužívao i zaduživao ga marljivošću kulturna radnika.

Ko se bude kada bavio Prelogovim životopisom i pretresom njegova rada trebaće dakako da nadopuni i ovaj moj nacrt P. bibliografije, jer podaleko od zbirki, koje bi omogućile potpunost, ne mogoh preći sve i iscrpiti, a samu ocjenu njegove pojave daće već ona historija, koja dolazi . . . Nije bio za skutima Fortune, jer ona pokojniku doista baš nimalo nije bila sklona.

Dr. Josip Matasović.

NEŠTO O STAROM HRVATSKOM ORUŽJU.

II.

Koliko je meni poznato nije se još ni jedan stručnjak pozabavio opisom razvoja kijače odnosno topuza i buzdovana u hrvatskoj prošlosti (u starim ispravama bwzdogan, cambuca). Prema dvorskoj časti župana (buzdovanara) kijačara na hrvatskom kneževskom dvoru možemo zaključiti, da je ova vrsta oružja bila od velike važnosti u naoružanju starih Hrvata.

U »Starohrvatskoj Prosvjeti« (II. str. 40) pod naslovom »Podatci za kraniologiju grobova pod stećcima« opisana je jedna lubanja br. 1., koja je dne 2. siječnja 1890. iskopana na groblju u Biskupiji kod Knina. Grob je bio najprostije ograđen jednim samim redom kamenja. Oko ove lubanje nađen je niz srebrnih četverostranih tankih pločica, njih na broju 14, pozlaćenih i urešenih po srijedi izdubljenom šupljom četverostranom piramidom, a naokolo porubljenim gustim nizom izkucanih pupica. Ova se lubanja čuva u muzeju u Kninu.

U zbirci oružja arheološkog muzeja u Zagrebu nalaze se 36 topuza iz bronce, a među njima 16 sa četverostranim ugljatim šiljcima.[6]) (T. I. s. 1 i 3.)

Oni su izrađeni iz ljevane bronce tako, da im kao podloga služi kocka, kojoj su stranice većim dijelom 3 cm velike. U sredini ovih stranica stoji izbočena četverostrana piramida tako, da joj uglovi raspolovljuju stranice kvadrata.

Prema tome imade taj (topuz) kijac četiri šiljka u obliku četverokutnih 1.5 cm visokih piramida i 8 trokutnih 1 cm visokih šiljaka. Akoprem su to na oko maleni, ali su zato vrlo masivni kijci.

Šiljci ovih (topuza) kijaca sasvim naliče onima na nakitu iskopane lubanje u Biskupiji kod Knina.

A. Demmin u »Die Kriegswaffen«. St. 786, No. 4 Bis. iznaša dvije glavice brončanih topuza od kojih jedan imade uglate a druga okrugle šiljke, te on misli da ovi potječu iz XIII. ili XIV. stoljeća (?), a čuvaju se u muzeju u Stockholmu. Po mome mišljenju spadaju oni u mnogo ranije doba, kako to i Dr. Ć. Truhelka misli.

Na str. 282 iznaša Demmin pod br. 86 također jedan (topuz) kijac, koji po šiljcima naliči gore spomenutom sa ugljatim šiljcima, ali se od njega razlikuje time, što ovaj posljednji imade i sa gornje strane jedan jaki šiljak, koji sa cijelom glavicom čini sastavni dio.

Kod naših topuza, kao i kod onih nađenih na sjeveru Evrope, gdje su nekada stanovali stari Slaveni, gornji je dio glavice šupalj tako, da se kroz cijelu glavicu može provući držak (sopište) za nasađenje kijca.

Onaj pod br. 86 opisani smatra Demmin, da je rimski (clava) šta po svoj prilici i jest. Onaj posljednji čuva se u Salzburgu.

Ovu vrstu oružja naziva Demmin njem. Die Kriegskeule i der Streitkolben, lat. clava, franc. massue, španj. maza i clava, talij. mazza i clava, turski topus, engl. club i mace, mađarski buzogány.

Kod nas u Hrvatskoj upotrebljavaju se uslijed turskog i magjarskog upliva, oba naziva najme »topuz« i »buzdovan«.

Pod »topuzom« razumijevamo oružje okruglog ili kruškolikog oblika glavice sa ili bez izbočina, koje mogu biti razno stilizirane (T. I. s. 1—5 i 7).

Pod »buzdovanom« razumijevamo oružje, kome je glavica vertikalno razdijeljena u listiće zvane »pera« (T. I. s. 6).

Posljednji oblik bit će mlađi, te je po svoj prilici nastao stiliziranjem kruškolike glavice, što dokazuje nekoliko primjera iz moje zbirke (T. s. 2, 4 i 6).

Dr. Szendrei, Ung. Kriegs-Denkmäler str. 97 kaže da se buzdovan javlja u Magjarskoj u prvoj polovici XIII. s., kamo su ga po svoj prilici donijeli Kumani.

Hrvatski naziv kij, kijac, kijec, upotrebljavao se za topuz i buzdovan, jer se za razliku ovih vrsta oružja u narodu vrlo malo znalo. — Hrvatski su naziv istisli turski i magjarski te je tako naziv »kijac« i »kijača« kroz stoljetni upliv gornjih naroda, sasvim pao u zaborav. I Demminu je poznato, da su se stari Slaveni služili topuzom te on iznaša na str. 788 pod br. 13 sliku topuza, koji naziva »starim slavenskim«. Glavica mu je glatka i kruškolikog oblika.

Ovih tipičnih oblika kijca i topuza sa gustim okomitim 3 mm širokim i 2 mm dubokim izrescima, koji su izrađeni iz bronze, nalazimo kod naših velikaša još u XVII. stoljeću. Ovakova se četiri primjerka čuvaju u zbirci oružja arheološkog muzeja u Zagrebu, 2 komada u mojoj zbirci a jedan i to najljepši visi u zagrebačkoj stolnoj crkvi sa kacigom, prsnim oklopom i sabljom nad nadgrobnim spomenikom bana Tome Erdeda (1558—1624), koje je oružje pripadalo pokojniku. (Isp. i u »Narodnoj Starini« II. (1923.) str. 220.—221. slike toga spomenika.)

Iz gornjih navoda, koje se temelje na iskopinama i vjerodostojnoj literaturi, dolazimo do slijedećih zaključaka:

Stari su Slaveni prema navodima Mauricija od oružja upotrebljavali i kijac (topuz), te su oni ovu vrstu oružja po svoj prilici za bogatije i uglednije ratnike izrađivali u pozlaćenoj bronci.

A jer su Hrvati, kako se doista čini, naj-

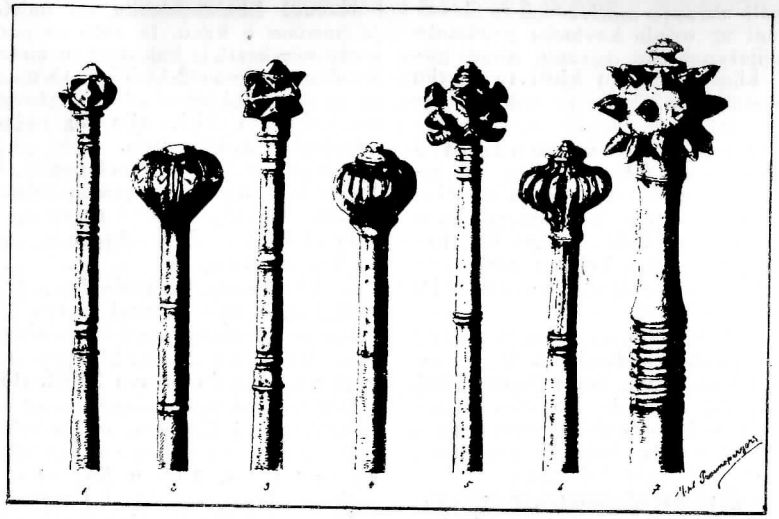

Topuzi i buzdovan: 1, 3, 5 i 7 iz bronce po svoj pritici X., XI., XII. i XV. stoljeća; 2 i 4 iz željeza iz XV. i XVI. stoljeća, 6. buzdovan iz XVII. stoljeća.

[6]) U inventaru historijske zbirke arheološkog muzeja u Zagrebu unešeni su topuzi iz bronce i bakra pod slijedećim brojevima: 1. Pod br. 511 zvjezdolik buzdovan iz bakra nađen u Bijelom Bregu. — 2. Pod br. 262 buzdovan iz bakra nađen u Ludbregu XIV. v. — 3. Pod br. 563 buzdovan iz bronce nađen u Trpinji XIV. v. — 4. Pod br. 564 buzdovan iz bronce nađen iz Gajeve zbirke XV. v. — 5. Pod br. 565 buzdovan iz bronce nađen u Dalju XV. v. — 6. Pod br. 566 buzdovan iz bakra nađen u Vinkovcima XV. v. — 7. Pod br. 569 buzdovan iz bakra nađen u Zagorju XV. v. — 8. Pod br. 756 buzdovan iz bakra nađen u Vukovaru u Vuki XVI. v. — 9. Pod br. 798 buzdovan iz bakra nadjen u Vinkovci okolica XIV. v. — 10. Pod br. 1179 buzdovan iz bronce, Sjeverna Srbija uz Savu XIV. v. — 11. Pod br. 1227 buzdovan iz bronce nađen okolica Čazme XV. v. — 12. Pod br. 786 buzdovan iz bronce, Hrvatska XIV. v. — 13. Pod br. 789 buzdovan iz bronce iz Kukuljevićeve zbirke. — 14. Pod br. 1836 buzdovan iz bronce, Sotin Vinograd XIV. v. — 15. 567 buzdovan iz bakra nađen u Južnoj Ugarskoj XIV v. — 16. Pod br. 570 buzdovan iz bronce nađen u Grubišnom Polju XVI. v. — 17. Pod br. 1742 buzdovan iz bronce, Topolovac kod Bjelovara XV. v.

Ovome popisu imao bih prigovoriti, da navedeno oružje nisu buzdovani već topuzi odnosno kijci i da su oni kod kojih stoji oznaka »XIV. v. prema mišljenju Dr. Truhelke i prema mojem mnogo stariji. Dr. C. Truhelka kaže u »Glasniku muzeja« od god. 1914. str. 243: »Topuz nalazi se već u doba bronce i imade onda oblik brončane, na sredini šupljinom za sop kuglje, kojoj je površina pokičena pravilnim uglatim izbočinama te uslijed toga naliče koncentričnoj skupini šiljatih kristala, koji predstavljaju zvijezdu. Isti oblik samo od željeza izrađen pojavljuje se u doba seoba naroda, te su u (sarajevskom) muzeju sačuvana četiri komada te vrste«.

bolje sačuvali ukrasne motive starih Slavena, to su oni uz ostale kovinske predmete po svoj prilici ponijeli u svoju novu postojbinu i kijac, koji su kitili sa starim oblicima i motivima, kako je napred dokazano.

Za ovu okolnost govore nadalje razmjerno veliki nalazi ovakovih brončanih topuza u našim krajevima prema onom malom broju (2) poznatih takovih topuza iste tehnike, koji su nađeni na sjeveru Evrope i koji se čuvaju u Štokholmu.

Da su pronađeni topuzi rimske ili bizantinske proveniencije, nedvojbeno bi se našlo mnogo više ovakovih vrsta (topuza) koji po cijeloj Evropi u raznim bogatim nalazištima rimskih i bizantinskih predmeta, a napose rimskog oružja, koje je pronađeno u mnogobrojnim rimskim taborima.

Za materijal, iz kojega su izrađeni te za njihovu tehniku govori uz moju tvrdnju i ta okolnost, da se na hrvatskom kneževskom dvoru već u ranom srednjem vijeku spominju župan kijačar a u to vrijeme literatura o topuzu i buzdovanu, izrađenih iz kovine kao o oružju koje su napose čuvali dvorski dostojanstvenici ne govori — koliko je meni poznato — ništa.[9])

Navodi Lindenschmita su najstariji koje ja poznam o kijcu. Iz ovih se podataka ne može razabrati iz kakovog su materijala bili izrađeni langobardski kijci. O njima govore samo sačuvani spomenici i sačuvane vijesti no kako se čini, nije se našao nijedan egzemplar ovog oružja.

Zanimljiva je ova konstatacija: dok Karlo Veliki izlučuje kijac odnosno kijaču iz svoje vojske, dotle on zaprema vidno mjesto na hrvatskom kneževskom dvoru.

U iskopinama u krajevima, gdje su živjeli i sada žive Slaveni, nađen je kijac izrađen iz raznih kovina i to u najstarijem obliku, koji se temelji na četverokutu pa sve do upravo XVIII. stoljeća, dok o daljnjoj sudbini i razvoju ovog oružja kod Langobarda i Franaka ne govori literatura ništa već nepovezano skače iz ranog IX. s. čak u XV. stoljeće.

Prema tome se je kod Hrvata kijac sasvim samostalno razvijao i ostao tako dugo u uporabi, dok ga nije napredna tehnika kao nesavremeno oružje posve istisnula iz bojišta.

Ovu su vrstu bojnog oružja morali Hrvati donijeti iz svoje pradomovine u Hrvatsku. Da su ga zbilja sobom donijeli iz sjevernih krajeva Evrope u južne zemlje, koje su nastanili, govori na koncu i okolnost, da su oni (topuzi) kijci nađeni na sjeveru Evrope sasvim jednaki našima.

Osim toga zanimljivo je i to, da i kneginja na hrvatskom dvoru imade svoga župana (buzdovanara) kijačara.

Milan pl. Praunsperger.

---

[9]) L. Lindenschmit, Handbuch der deutschen Altertumskunde. Braunschweig, 1880.—1889. str. 186 kaže: »Der Kolben, der Kampfstock, die Keule-clava, fustis, baculus, der Kolben als Schlagwaffe bleibt nicht nur lange zum allgemeinen Gebrauche auch beim Volksheere, sondern selbst die gesetzliche Waffe für gewisse Arten des gerichtlichen Zweikampfes. In den langobardischen Gesetzen namentlich ist er für die 24 Klagefälle, causae, bei welchen dar Urteil durch den Kampf zu finden ist, bestimmt bezeichnet. Diejenigen, welchen der Kampf zugesprochen ist sollen denselben mit Kolben und Schilden aufstechen — »Quibuscunque per legem propter aliquam contentionem, praeter de infidelitate, pugna fuerint judicati cum fustibus et scuto pugnent« Leges Langobardicae XXXI Ludovici Pii et Lotharii I. — und über die Art und Form dieser Waffen ergeben sich Aufschlüsse aus Nachrichten und Denkmälen des Mittelalters, bis zu welcher Zeit die Kampfweise in den Rechtsgebrauchen erhalten blieb. Der Kolben, welcher Fustis aber auch Clava und Baculus genannt wird, war meist nur eine Elle lang. Saxo nennt ihn eine stips cubitalis und so erscheint er auch in einem Fechtbuche des 15. Jahrhunderts, welches Hans Dalhofer als Anweisung zum Gebrauche der Waffen aller Arten des gerichtlichen Zweikampfs in lehrreichen, bildlichen Darstellungen verfasste.

Seine hier unter Figur 81 gegebene Form ist ohne Zweifel die altherkömmliche. Er hat vier scharf vorstehende Kanten (cornua) und ist auch oben zugespitzt, während der Kolben, welcher bei den Turnieren der späteren Zeit noch gebraucht wurde (der Kürisbengel) nur stumpfe Ecken hatte. Von den Kriegswaffen wurde der Kolben erst durch eine Verordnung im Jahre 813 ausgeschiden, in welchen Karl der Grosse anbefahl dass beim Auszug gegen den Feind statt des Kolbens oder Kampfstockes der Bogen geführt werden soll. Capitul. Aquisgr. quod nullus in hoste baculum habeat sed arcum.

U dolini reke Morače, na jednom turistički vrlo zanimljivom mestu Crne Gore, nalazi se istoimeni Manastir sa sabornom crkvom Uspenja Bogorodice. O njoj govori natpis više zapadnog ulaza u crkvu, da je zadužbina Stefana, sina velikog kneza (župana) Vlkana Nemanjića i da je sazidana za vlade Uroša I., god. 1252. Po dispoziciji crkva pripada jednoj skupini srpskih crkava iz XIII. stoleća, koja ima visok brod, niži transept i kupolu na pandantivima, a na zapadu pravougaoni narteks iste visine, kao i brod. Crkva ima samo jednu, prostranu apsidu i dve bočne prostorije, a na severu, uz narteks nalazi se još jedan paraklis, posvećen sv. Stevanu. Do saborne crkve nalazi se s juga mali samostalni paraklis Sv. Nikole, za koga veli predanje, da je stariji od saborne crkve. Paraklis ima poluobličast svod i živopis iz god. 1639., sa obnovljenom freskom ktitora i nekih svetitelja.

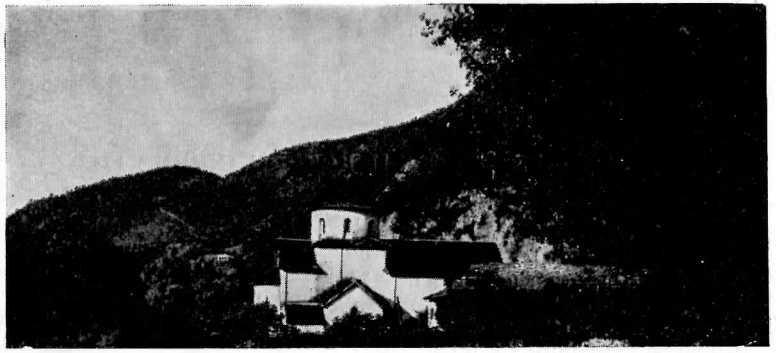

*Manastir Morača. Pogled sa severa.**

Saborna crkva moračka je zidana od kamena, a prozori i ulazi su ukrašeni skulpturama. Najbogatiji je zapadni portal sa zaštitnim krovom i freskama oko mermernog profila samoga ulaza. Kupola je spolja okrugla, krovovi svi od hrastovog klisa. Izgled zgrade je u celini vrlo solidan i nosi stilske znakove prvobitne zgrade. No ipak, temeljita arhitektonska restauracija je zgradi preko potrebna, jer je na više mesta napukla.

Unutrašnjost crkve je sva živopisana ali od prvobitnog živopisa sačuvana je samo Bogorodica sa Detetom u timpanonu nad ulazom iz narteksa u brod. Sve ostale freske su kasnijeg izvora a možda pokrivaju stariji živopis, koji je stradao iz nepoznatih razloga. Dva fragmenta su očigledno stara i samo preslikana: jedan je u južnoj bočnoj kapeli, a drugi u paraklisu Sv. Nikole: on pretstavlja Sv. Nikolu, kako vodi ktitora Stefana Bogorodici. Živopis u crkvi je slikan g. 1574, u narteksu, sa grandijoznom kompozicijom Strašnoga Suda, g. 1577. Freske na fasadi su rađene g. 1616, a u paraklisu Sv. Stefana g. 1643. Crkva je bila restaurirana i prepokrivena g. 1700.

Naročitu pažnju privlače mnogobrojni umetničko-obrtni predmeti u ovoj crkvi. Pošto je ona sagrađena na jednom teško pristupačnom mestu, koje je bilo u Srednjem veku sasvim zapušteno, tu su se čuvali stari rukopisi od različnih nedaća, koje su drugim manastirima naneli vreme i najezde neprijatelja. I u kasnijim stolećima u Morači i njenoj blizini razvija se umetnička delatnost, čiji se odlični spomenici još danas čuvaju u crkvi.

Sem bogato intarziranih vrata, koja vode iz narteksa u crkvu i drugih intarziranih komada crkvenog nameštaja (analoji, »štaka Sv. Save«) tu je još duborezni polijelaj i ceo red ikona, koje po svojoj formi i prilikama postanka pretstavljaju jedinstvene spomenike. Desno od ulaza u crkvu, više ćivota ktitora Stefana, nalazi se ikona Sv. Save i Sv. Simeona, sa velikim brojem scena iz njihova života, naređanih oko svetiteljskih likova na centralnom polju. Tu je pretstavljeno među ostalim i zidanje crkve u Morači a do nje razgovor vladara sa majstorom. Ova ikona sa zaokruženim gornjim krajem ima vrlo bogat duborezan i pozlaćen okvir, sastavljen od ukrašenog bazamenta, od dva ornamentirana stupa i od bogatog arhitrava. Površinasti ornament je sastavljen od lozinih i drugih biljnih motiva.

* Sve su slike snimljene pomoću Fonda Luke Ćelovića Trebinjca u Beogradu.

Preko puta nalazi se pandan ovoj ikoni, u jednakom okviru, posvećena Sv. Jovanu Preteči. Na njoj je svetitelj pretstavljen u sredini, u duboreznom okviru, a oko njega opet scene iz njegovog života, dole friz pod zajedničkom arkadom. Jedna i druga ikona, koje su bez sumnje nastale pod uticajem raskošnih baroknih, takozvanih »zlatnih oltara«, natpisom su datirane: prva g. 1681, druga g. 1714.

Sem ovih ikona ima još ceo red zanimljivih produkta kasnoga ikonopisa u ikonostasu i u crkvi. Naročito treba pomenuti ikona Sv. Luke, koji slika Bogorodicu, a oko njega su poređane scene iz njegova života u većem broju, nego što su poznate starijoj ikonografiji. Tu se na jednoj sceni pojavljuje lik moračke crkve, sa malenom varijacijom. Ikona je slikana g. 1673. Dve godine stariji je njen pandan u ikonostasu, posvećen Sv. Arhanđelu Mihajlu. A u južnom kraku transepta visi ikona sa životom Bogorodičinim, koja ima još više podataka, nego ostale. Osim priložnika — писа [!] духовник Эефтимије Морачанин — saznajemo i ime slikara — зограф Димитрије Даскал — i duboresca, koji je izradio okvir: раб Гаврило.

Pored toga, što su ove ikone interesantne kao tipovi i kao produkti jednog doba, o kome naša istorija umetnosti do sada nije mnogo pisala, želeo sam da upozorim na njih iz još jednoga razloga. Njihovi natpisi dokazuju neosporno, da su one domaći radovi a neke čak lokalnoga izvora iz vremena, koje nije ostavilo veći broj spomenika sličnoga kvaliteta ni jednake umetničke i zanatske kulture. U Morači, u zatišju jednog usamljenog manastira, pod uticajem dvaju kultura, umetnička aktivnost davala je na prelazu iz XVII. u XVIII. stoleće još značajne radove jednog karakterističnog stila i tako produžila neimarsku i slikarsku tradiciju, koja je stvorila i starije moračke znamenitosti.

Dr. France Mesesnel.

EKSPLOZIJA BARUTANE U KOTORU GODINE 1730.

Iz jednog talijanskog izvješća, koje se nalazi u Gradskom Muzeju u Šibeniku.)

Među tragičnim i strašnim slučajevima, koji su vrijedni trajnog spominjanja, spada i noć 29. lipnja 1730., kad se Bogu svidjelo, da gromom pohodi grad Kotor. Ta je noć postala još mračnijom radi mrkih oblaka osvjetljenih čestim sijevanjem te zboo strašne grmljavine i povodnja od kiše. Oko tri sata puče grom i udari u brdo nad gradom, baš u mjesto, gdje je bilo jedno spremište puščanog praha i to oko sto barila. Od tog žalosnog slučaja u tren se našao grad pod bičem ogromne vatre, a kamenje kao tuča stade mlatiti u žestokom letu.

Odmah se čulo, kako se razlamaju i razotkriju crkve, samostani, državna hraništa, a ponajviše kuće, koje su stale na brdu, porušene strašnijom nesrećom. Druge su ostale tako, da im prijeti propast. Čulo se je, kako se mrve balkoni, razbijaju i rastvaraju vrata, koja su i s trima kračunima dobro bila osigurana, da zatvaraju stanove. Svi stanovnici bijahu obuzeti tužnom mišlju o smrti. Kažu, da je bilo trideset mrtvih a ranjenih dvijesto, ali je svak bio obuzet strahom i iznemogao gledajući strašan prizor tolike nesreće. Pače i neki grobovi bijahu otvoreni, tako da je pogled na mrtvace učinio pozorište još crnijim i odvratnijim. Uzdisaji, vapaji, suze i krika bio je jezik one noći. Nije bilo utjehe ni pomoći, ni od rodbine ni od prijatelja, jer je sve stigla opća nesreća. Nije bilo zaklona, gdje bi se čeljad obranila od navrle kiše, koja je pljuskala još i sutra cio dan. Ona je svalila nevolju na nevolju i pokvarila je pokućtvo, da se nije dalo popraviti. Tako je grad postao pozorištem tolikih nesreća. Ipak je imao osobiti razlog, da se utječe Božjem milosrđu, jer se smatralo čudom, što vatra nije jednako dohvatila drugo skladište, ne mnogo daleko od prvoga a puno praha u još većoj količini. Pače tu su bila rastvorena vrata, krov je odletio u zrak i zidovi oštećeni. Radilo se o neizbježivoj propasti i materijal bio bi doista služio za grobni pokrov gradu.

Slučajno se nalazio u Kotoru preuzvišeni gosp. Sebastijan Vedramin, generalni prokuratur. Njega je stigla nevolja kao i druge, jer je kuća gdje je boravio bila osobito izložena. Iako se na nj materijal sasuo, skočio je brzo iz postelje, pa je narod oduševio svojim govorom i primjerom. Pošao je s drugima iz svoje pratnje, da se osvjedoči o događaju. Obašao je javne zidove, shramišta, komoru i dijelove grada, gdje su straže stražile. Zatim se uputio k crkvama i samostanima i k drugim mjestima, gdje se tražila pomoć, e da spriječi svaki metež, naređujući potrebitu pomnju, da se spasavaju čeljad i stvari od silne kiše i pogibelji, koje se mogu naći po putima natrpanim materijalom, gdje od časa do časa pada kamenje od uzdrmanih zidova, crijepovi s krovova i rasklimana drva. Tako je bio zaposlen do

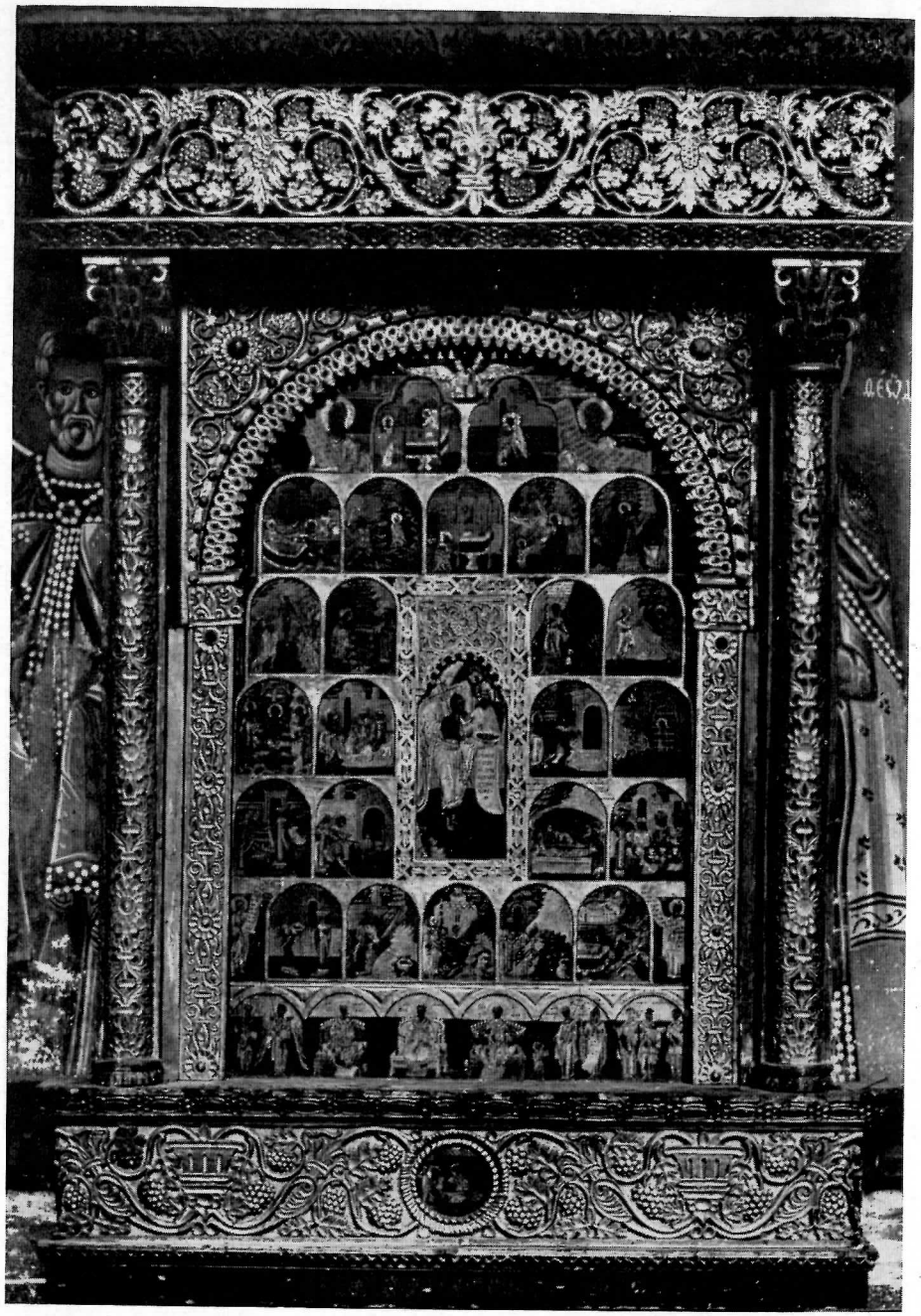

Ikona Sv. Jovana Preteče. Manastir Morača

»Narodna Starina« sv. 28. (Dr. F. Mesesnel, Manastir Morača).

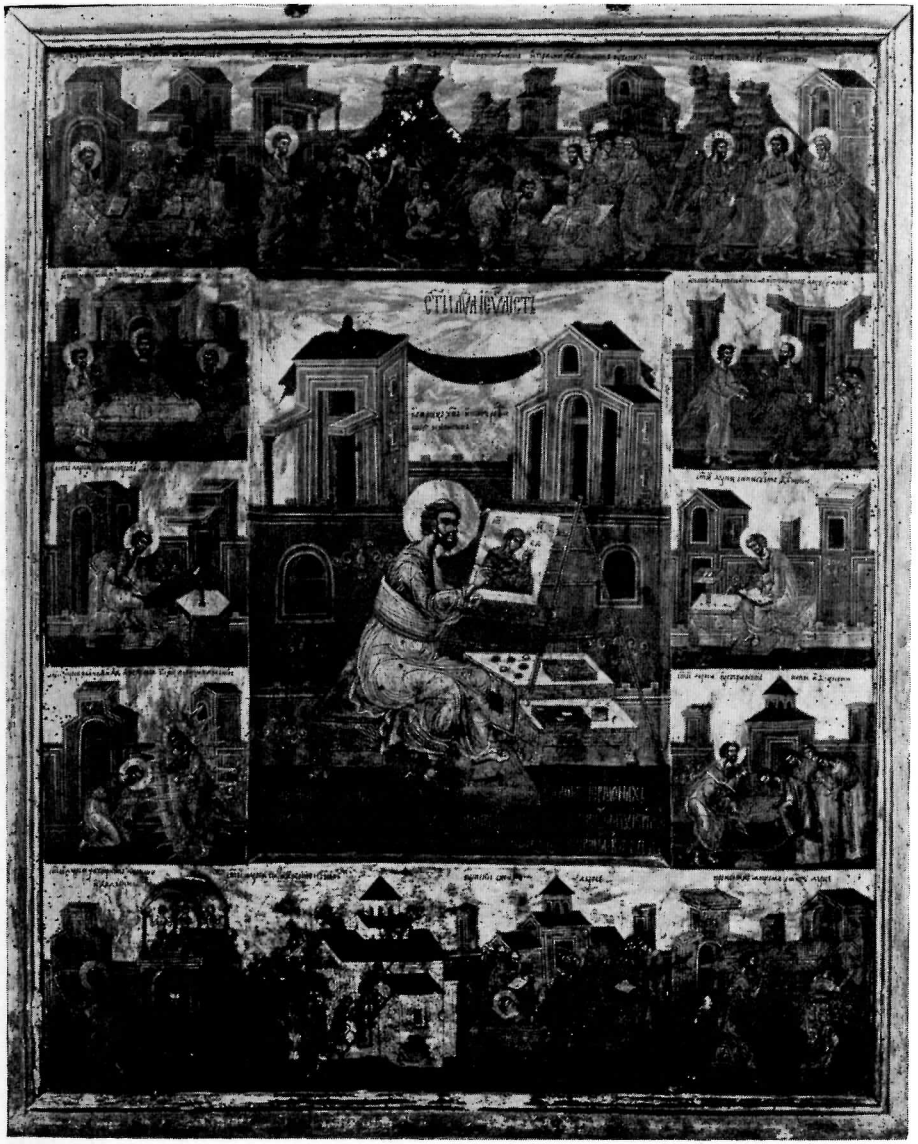

Ikona Sv. Luke. Manastir Morača.

»Narodna Starina« sv. 28. (Dr. F. Mesesnel, Manastir Morača).

svanuća. Svakome je zajamčio slobodu time, što je učinio da vojnici neprestano prolaze gradom. Zato ga je puk, kad se zahvaljivalo Bogu, blagosivao, što se spasio na osobiti način od velikog kamena, koji mu je pao baš u sobu, gdje je spavao i prijetio mu smrću. To mu je bilo na utjehu za njegovu uzornu karitativnost. Da udovolji svom pobožnom čuvstvu uredio je, da u katedrali bude izložen presveti Sakrament za tri dana, gdje je dolazio on i državni predstavnici kao i mnoštvo naroda. Zahvaljivahu Bogu, što su uopće sačuvani i moljahu postojanim molitvama, da se umiri srdžba Božja.

Trajaće mnogo godina uspomena na ovaj užasan prizor, pogotovo kad se uzme u obzir, da je propao grad dolične vanjštine i s razmjernim brojem pučanstva, koje je postalo bjegunačko, bez zaklona, usred skrajne bijede.

Nedokučivi su sudovi Božji i treba da im se smrtni ljudi uvijek prilagode.

Krsto Stošić

BARON TAUFFERER I FRANCUSKO-HRVATSKA LEGIJA g. 1795.

Bečki državni arhivi prepuni su bogate građe za proučavanje historije Srednje Europe. U njima se nalaze zaboravljena akta, zapisci, korespondencije, u kojima je opisana sudbina naroda bivše Dunavske monarhije. Jedan dio iz tih historijskih uspomena obelodanjen je u djelima većinom stranih učenjaka. Pod naslagama prašine leži međutim još uvijek mnogo historijskoga blaga, koje je Austro-Ugarska brižljivo čuvala kao vrlo povjerljive spise, pa je istom Republika pustila ove požutjele pergamente i folija u javnost.

Osobito bogata je sadržajem pismohrana Kriegs-Archiva, koji je smješten u nekadašnjoj »Samostanskoj kasarni«. Ovdje je savjesno sačuvana povijest od preko pet stoljeća. Jednostavni ormari u stereotipnom slogu tadašnjeg erara ukrašeni su poprsjima čuvenih carskih vojskovođa, koja kao da mrko promatraju rijetke prolaznike. Na jednom ormaru stoji, što više, i poprsje Jelačića bana.

Sada se marljivo istražuju svi oni dokumenti, koji se odnose na revolucionarne pokrete naroda nestale habsburške monarhije, historici traže dublje uzroke propasti carstva. Njima ne dostaje fakt, koji je pokrenuo novo doba i preobrazio lice stare Europe.

Dvorski savjetnik na radu u tom arhivu g. S. upozorio me je jednom prilikom na neke zapisnike nekada svemoćnog Dvorskog vijeća (Hofkriegsrat), u kojima navodno imade bilježaka o nekoj revoluciji u Hrvatskoj i ostalim južnoslavenskim zemljama, koje su u početku Francuske revolucije bile pod habsburškim žezlom.

Susretljivošću gospode iz arkiva — ta je susretljivost za naše prilike vrlo značajna — dobio sam u ruke građu za biografiju nekog barona Taufferera, koji je bio pokretač te pomenute »revolucije« i koji je krajem XVIII. stoljeća zadavao carskim vlastima velikih briga. Za nas je osoba ovog čovjeka zato interesantna, jer su se njegovi podvizi odigravali većim dijelom u našim krajevima i jer je u Hrvatskoj imao veza sa poznatim porodicama hrvatskog plemstva.

Baron Taufferer bio je porijeklom iz Kranjske. Ova familija uselila se je iz Tirolske, a godine 1497. polučila indigenat u Kranjskoj. Nadvojvoda Karlo Štajerski potvrdio je Taufferere poveljom godine 1575., vitezovima, a godine 1687. dobili su baronsku čast sa predikatom od Weixlbacha. Muški članovi ove porodice stajali su u carskoj službi i obnašali visoke položaje u upravi, vojsci i crkvi. Još početkom prošlog stoljeća spominju se u Ljubljani baroni Ivan Nepomuk kao kanonik i Alojzije kao okružni pretstojnik ljubljanski. Sa Mavrom izumre godine 1861. ovaj rod.

Pomenuti buntovnik rodio se je uoči Badnje večeri godine 1750. u Ljubljani, gdje mu je otac bio visoki upravni funkcionar. Na krstu je dobio ime Siegfrid-Heribert. Djetinstvo sproveo je kod kuće brižljivo i strogo odgojen u duhu tadašnjeg plemstva. Kasnije posla ga otac u »Collegium Theresianum u Beč, gdje mu je bio kuratorom čuveni kardinal graf Migazzi, a profesori članovi isusovačkog reda. Mladi se pitomac pokazao neobično nadaren, pa je bio jedan od najboljih djaka. Car Josef II. upozna prigodom svojih ličnih inspekcija tog zavoda mladog Taufferera i njegove osebujne vrline, pa ga je u kasnijim godinama svakom prigodom potpomagao svojim zagovorom.

Godine 1769. stupi jedva devetnajstgodišnji mladić kao kadet u pukovniju grafa Palffy-ja br. 53. Završio je kolegij sa odličnim uspjehom, a govorio je i pisao besprekorno njemački, slovenački, hrvatski, talijanski, latinski, francuski i engleski. Dvije godine kasnije premjestiše ga na vlastitu molbu 1. banskoj pukovniji br. 10 u Glinu, u kojoj je nekoliko decenija kasnije bio pukovnikom potonji ban Jelačić. Godine 1773. bude dodijeljen 2. banskoj pukovniji br. 11,

a već godinu dana kasnije nalazimo ga u istom puku u činu kapetana. Sada dolazi mladi kapetan po prvi puta u konflikt sa disciplinom. On se naime usprkos postojećim zakonima oženi bez privole pretpostavljenih i bude odmah nakon povratka sa bračnog putovanja kažnjen sa deset dana strogog zatvora. Pukovnija izvještava o tome Tajno dvorsko ratno vijeće posebnim aktom (HCR Q-23-1774.). U maju 1774. rodi mu se sin jedinac u Kostajnici, no već g. 1789. umrije u akademiji u Bečkom Novom Mjestu.

Vezan srcem i službom na romantičnu Vojnu krajinu, upoznade Taufferer doskora veliko bogatstvo naših šuma i odluči predložiti caru, da se ovo šumsko blago iskoristi i da se njime poplavi čitavo svjetsko tržište. On izradi lijep plan, pa uze u obzir čak i brodarske veze Kupom i Savom do Dunava pa u Crno more, te htjede tim putem dobavljati naše drvo preko Carigrada u Francusku, Britaniju, Španiju i Rusiju. Nacrt predloži putem Dvorske kancelarije caru Josefu II. Ovaj prihvati osnovu i obeća baronu svaku pomoć. Godine 1782. ode Taufferer na dopust i krene pun odličnih preporuka bečkoga kabineta u inostranstvo radi pregovora za dobavu drva. Na ovom putu upozna mnoge čuvene diplomate i ljude, te postade doskora poznat u svim političkim i trgovačkim krugovima Rusije, Španije, Francuske i Turske.

U vezi sa ovim putem čuva se u bečkom Kriegs-Archivu još i danas vrlo interesantna geografska karta »Navigaciona mapa Dunava od Zemuna do Crnog mora (koju je ispravio kapetan baron Taufferer, kad je vodio prvi trgovački brod iz Kupe Dunavom do Carigrada)«.

Iz sačuvanih akata vidi se, da je Taufferer radio sa čitavom riječnom flotilom i da je posao napredovao vrlo dobro. Usprkos teških političkih događaja i ratnih komplikacija uspjevalo je Taufferera da liferacije izvršava na najveće zadovoljstvo, pa su bečki krugovi ne poznavajući trulu svoju administraciju bili uvjereni, da ovom preduzeću pretstoji sjajna budućnost. Neprestane smetnje i očajno polagana saradnja tadašnjih vlasti bili su glavni uzroci, da je poduzeće u svom najboljem razvitku počelo kolebati. Pa kada se je moralo mjesece i mjesece čekati na kredite i isplate, počeo je posao da zapinje. Birokratizam je kočio. Na sve molbe i pretstavke dobivao je Taufferer pusta obećanja i savjete, da se strpi, dok jednog lijepog dana dođe i do obustave rada. Preduzeće najavi stečaj. Sada su vlasti bile prve na djelu. Sva krivica bude svaljena na račun barona, koji se morade pred bečkim miešovitim sudom opravdati poradi sloma toga od države koncesioniranog posla. »Judicium delegatum militare mixtum« osudi ga kao glavnog krivca na gubitak vojnih časti i prisili ga da god. 1787. dade ostavku na čin. Njegova molba, da ga u činu potpukovnika uvrste u rezervu, u kojem ga je maršal knez Potemkin htio preuzeti u rusku službu, osta neuvažena. Prilikom svog istupa iz vojske morade Taufferer čak i potpisati 20. IV. 1787. izjavu, da nikada neće stupiti u službu države, koja bi bila u neprijateljstvu sa »kućom Austrije«.

Nakon ovog neuspjeha bio je Taufferer izložen progonu vjerovnika. Da sanira svoje prilike, zamoli cara za dozvolu da organizira hrvatski dobrovoljački korpus protiv Turaka. I ta mu molba bude odbita. Nakon dugog moljakanja, imenuje ga grof Teodor Battyan upraviteljem svojih posjeda u Hrvatskoj. Odmah nakon početka austrijsko-turskog rata god. 1788. probudi se u Taufferera njegov veliki trgovački duh i on zaključi velike dobave za vojsku, primi 7000 forinti kapare, ali ne uspije održati obaveze, te se silom prilika uputi u različne nedozvoljene spekulacije.

U sudskim aktima HCR 1789 Dvorskog ratnog vijeća nalazi se pod C 302 upit ovoga suda grofu Oršiću i baronima Kulmeru i Magdaleniću u Zagrebu, da li su Taufferera pozajmili veće svote novaca. Bilješka na aktu posvjedočava, da ova trojica nisu uopće odgovorili na ovo pitanje.

Godine 1790. postade položaj barona neodrživ. Stoga ostavi Hrvatsku i prebjegne u Veneciju. Ovdje zaključi sa španjolskim poslanstvom velike poslove, zaprimi veliku kaparu i povrati se u Beč da privede posao na čistac. Tu ga međutim uapse, ali na intervenciju moćnih ljudi bude odmah za tim pušten na slobodu.

Dvije godine kasnije bukne u Parizu revolucija. Doskora zahvati taj revolucionarni pokret i ostale države. Narodi počeše tražiti svoja prava. U svakom većem gradu organizirala se tajna udruženja. Taufferer postade odmah pristalicom tog pokreta, pa je javno na bečkom Grabenu nastupio kao agitator protiv carskog režima i pozivao građanstvo na ustanak. Čini se, da je imao veza i sa peštanskim jakobincima oko bivšeg franjevca Martinovića, pa grofa Jakova Sigraya, podžupana srijemske županije Hajnocija i husarskog kapetana Ive Lackovića, koji su 20. V. 1795 poradi veleizdaje izgubili svoje glave.

Rad buntovnog barona bio je toliko agresivan, da je morao krišom napustiti Beč i sakriti se u Hrvatskoj kod svojih prijatelja. Ovdje je neprestano mijenjao stan i ime i bavio se dalje propovijedanjem jakobinskog evangjelja. Nemiri u Zagrebu i Ljubljani, kojima su rukovodili studenti, bili su djelo

Taufferera.* Konačno odluče vlasti, da ga strpaju u zatvor. Taufferer doznade blagovremeno za tu namjeru, te po savjetu svojih prijatelja u Hrvatskoj prebjegne u Italiju. U Veneciji ode francuskom poslaniku i zamoli, da ga primi u revolucionarnu vojsku. Pariška vlada prihvati ovu ponudu i dodijeli ga glavnoj komandi u Nicu. Tu se Taufferer upozna sa svemoćnim komesarom pariške strahovlade Augustinom mlađim bratom Robespierra. Ovaj ga imenuje kapetanom generalnog stožera i odredi ga na službu kod poslanstva republike u Genovu. Tu je Taufferer mnogo koristio francuskim vlastima, jer je bio odličan poznavalac tadašnjih političkih i vojničkih prilika u Austriji, pa bude komandiran po specijalnoj misiji, glavnoj francuskoj armiji na Rajni i postade pobočnik komandujućeg generala L'Harbe-a.

Već u Genovi izgradi Taufferer genijalni plan za organizovanje ustanka u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Istri, koje — »slavenske zemlje treba osloboditi ispod gospodstva Habsburgovaca«. U tančine je baron izradio sve potrebne detalje. Njegov rad pokazuje vanredno poznavanje svih prilika u tim krajevima.

Odličnim argumentima opisao je Taufferer pariškom revolucionarnom odboru važnost ustanka u tim pokrajinama i veliku budućnost tih naroda na jugu Europe. On se je izjavio spremnim, da rukovodi sa čitavom akcijom. Čini se, da je vodio čak i pregovore sa bosanskim pašom, kojemu obeća u slučaju neutraliteta pogranične tvrđave Novi, Dubicu i Berbir. Ali Odbor za narodno blagostanje nije mogao da dade tri milijuna forinti, koje je Taufferer tražio za provađanja ovog plana. Pariška vlada usvoji predlog u načelu, ali odgodi ustanak za kasnije vrijeme. Taufferer dobije za sve svoje zasluge čin potpukovnika generalštaba.

Sada preuze na sebe zadaću, da sastavi »Hrvatsku legiju«. Sa ovom naumi uznemirivati austrijske posade u Italiji. Doskora sakupi lijep broj dobrovoljaca južnih Slovena, a francuska komanda dodijeli mu u pomoć čete korzara Pona. Sa svojom četom imao je neprekidnih okršaja sa austrijskim posadama.

U novembru 1795. poduzme Taufferer prepad na jaku austrijsku posadu u Voltri. U tom mjestu bilo je mnogo ratnog materijala. Posada se sastojala iz jednog bataljuna graničara. Pred mrak pođe baron u pratnji nekolicine odvažnih dobrovoljaca neoboružan do gradskih vrata i upusti se sa stražom u prijateljski razgovor. Ne sluteći zlo zaborave graničari na svaku opreznost, kad li iznenada banu ostali dobrovoljci i jurišem u tren oka zauzmu vrata, a sat kasnije i čitav grad. Graničari stupe odmah u službu Taufferervu. Bogati plijen bude evakuiran na francusku fregatu »La Brune«. U jednoj gostionici uhvate legionari još i dva bečka agenta, koji su imali u svojoj prtljagi 250.000 zlatnih lira. Ovaj novac preda baron francuskom poslaniku u Genovi de Villars-u.

Za svaku sigurnost namjesti na zidovima grada topove. Ali već u ranu zoru 12. XI. 1795. javiše uhode, da se iz Savone približuju jake austrijske čete. Odmah bude naređena evakuacija grada. Iznenada banu neprimjetno pred grad jak odio austrijskih ulana. Dobrovoljci udare na ove. Borilo se na život i smrt. Taufferer na čelu svojih četa kao lav.

Videći da je sve izgubljeno, uzjaši konja i dade se u bijeg. Jak odio konjanika zaprimi potjeru. Tek u trećem selu posrne konj i zbaci sa sebe bjegunca. Podnarednik Mohr uhvati barona. Ovaj mu ponudi 100 dukata za otkupninu, ali mu Mohr odgovori, da čuveni Taufferer vrijedi jedan milijun.

Taufferera pošalju pod jakom pratnjom u Savonu, odavde preko Milana, dalje u Beč. Vrhovna komanda vojske zatraži da ga odmah izvedu pred ratni sud, što međutim nije bilo moguće, jer je zarobljenik još uvijek bio oficir francuske vojske. U Parisu budu poduzeti diplomatski koraci da ga izruče, čemu se je oštro opro francuski general Scherer.

Napokon uspije bečkoj diplomaciji dobiti pristanak pariške vlade. U arhivu se nalazi značajna diplomatska nota francuskog ratnog departementa C 2484, kojom se ne odobrava žilava akcija generala Scherera i akt C 2802 sa kojim francuski ministar vojni izjavljuje, da nema ništa protiv izručenja Taufferera austrijskim vlastima. Time je njegova sudbina bila zapečaćena.

Barona stave pred ratni sud poradi veleizdaje, prevare, ustanka i drugih zločina »protiv otadžbine«. Smrtna osuda liši ga

* N. pr. postavljanje »drva slobode« kao revolucionarne francuske manifestacije, koji su običaj francuski revolucionari »prenijeli« iz Amerike. Da se ovaj običaj demonstracije i u Hrvatskoj ukorijenio svjedoče dvije knjižice, koje je u Zagrebu objavio Petar Albertus: »Der Französische Freiheitsbaum in einer Rede über das Evangelium vom Senftkörnlein am 25ten Sonntage nach Pfingsten von öffentlicher Kanzel vorgetragen und zur heilsamer Belehrung des deutschen Bürgers herausgegeben im Jahre 1792.« Četvrta je naklada ovog spisa izišla Agram 1795. kada i »Ermahnungsrede zum eifervollen Gebethe bei den dermaligen öffentlichen Angelegenheiten... Ein Nachtrag zu der Rede vom Freiheitsbaume. Von dem Verfasser desselben P. Albertus, Kapucinerordens... Opaska uredništva »Narodne Starine«.

plemstva i odredi obzirom na teške grijehe smrt na vješalima namjesto strijeljanja.

24. maja 1796. izvrši bečki krvnik svoju dužnost, a lješ ovog interesantnog čovjeka bude pokopan u kasnu noć na tamošnjem skupnom groblju u neznanom grobu.

A. E. Brlić.

PABIRCI IZ ARHIVA DVORA ŠČRBINEC.

Pregledavajući, po želji domaćina Dr. Gabora Kiša i iz vlastita naučna interesa obiteljsku knjižnicu i arhivalije familije Kiš (prema starinskim ispravama Kiss nobiles de Saulovecz) u starodrevnom dvoru Ščrbincu kraj Zlatara (Skerbinc) našao sam u jednoj ladici veliku povezanu knjigu in folio, sa natpisom na povezu:

PROTHOCOLLUM
Obventionum Urbarialium
Boni
Sallovecz ab Anno 1814
die mensis 9bris

Sama knjiga pisana je delom u kajkavštini, ali ponegde ima i latinštine, veliki deo knjige ostao je nepopunjen.

Prva tablica na početku knjige izgleda ovako: ona je razdeljena uspravno u 38 rubrika prema broju kmetova, koliko ih je onda bilo u vlastelinstvu Savlovcu (Sallovecz ili Saulovecz) blizu Varaždina[1]). U svakoj rubrici zabeleženo je, koliko je »težakov« dao pojedini kmet. Redni broj rubrike odgovara rednom broju dotičnog kmeta u popisu kmetova i u t. zv. »komputušu«, t. j. obračunu.

Pod svakim danom, kada se radilo, zabeleženo je, šta se radilo.

Evo primera:

4a 9bra *korusznicu szekli...*
8ga *Repu szprawlijali...*
26ga *Derva ij prutjeh szekli...*
8ga 10bra *Cziglenicze, Derva vozili, Gozpuh kmessi vozili Varasdin...*
1815
2ga *Marcziussa Rezali vu goricza...*
11ga *Majusa Orali i Koruzu szadili....*
11a *Juliussa Orali i Krompera okopali i szeli...*
26a 7bra *Orali i bassulja brali itd.*

God. 1817 prestaju zapisi.

Onda sledi t. zv. »komputuš«:

COMPUTUS URBARIALIS

Cum infrasertis Subditis et Inquilinis ac censualistis a 1-ma Januarii 1814 usque 1am 9bri 1814 per me infrascriptum tempore exarendadi Boni Salovecz Dnae viduae spbilis olim Dni Antonii Kijss Barbarae Kijss innitus.

Rubrike su sledeće:

Numero, Sessionis quantitas, Nomina et cognomina collonorum, rubrike pojedinih praestationum u novcu, proizvodima i radu (tlaka, robota), sve prema urbaru[2]). Vidi se, što je dužan bio, što je dao pojedini kmet, i ostatak dugovanja.

Dole ispod tablice stoji ovo:

»Ex innito tali Computo apparet restantiam apud hujales Subdito Inquilinod essere in laboratoribus 332, in Caponibus 11¼, in pullis 7½, in ovis 21¾, in Butyro 298 Lottonibus, in pecunia restant 1322 florenis xr. 10½ dico mille tercentes viginti duobus, cruciferis decem et medio quam restantiam Dnae viduae Barbarae Kijss resignatam esse recognosco. Sign. Salovecz, die 12 9bris 1814. Joannes Nep. KIJSS qua filius natu senior et computum faciens m. p.«.

Druga tabela tiče se opet gornjaka — montanistae —, njih 63 na broju. Njihove praestationes bile su računate u vedrima i pintama vina. Pored toga davali su još i »kopona«.

Svaki od 38 kmetova ima u knjizi svoj posebni konto, u koji su unete njegove praestationes, njegove službe, onda što je dobio u naravi, što je za to u novcu platio. Ovi lični računi vođeni su u kajkavštini. Iz njih se vidi da su kmetovi kupovali u vlastelinstvu dosta mnogo žitarica za novac, što je veoma zanimljiv fakt. Tu su navedene i cene pojedinih vrsta žitarica.

Poslednja stranica knjige sadrži još

OTAJNOSZTI.

Naprimer:

»Na Ivanje iliti Ivanzki poszt zakuriti med vrati kudsze iz dvorischa van ide, onda ono vaglenije i pepel zmeszti chiszto i zpraviti — med massami tri puta pariti zjednem pepelom, onda kad idesh Psenicze szejat zemi pepel Ivanzki, i pepel med masmi i znim Pseniczu szei«.

Ili:

»Da kerma se neprekradne. Tak na Badnak večer vzemi od vsake kerme jedan vehat to vu jeden veliki rubecz zavesi, onda na Tri Kralija jutro daj natešce marhi tu kermu pojesti — nabuda onomu kaj kermu vkradne ne samo nikaj hasnilo nego i njegovo blago na nikaj doide«.

U ovom poslednjem primeru zanimljiv je i prelazni pravopis.

Ima i čarobnih recepata za lečenje marve.

Uzgred bude zabeleženo da su ovakve »otajnosti« ili »vrachtva« izazivale i osude, naprimer u veterinarskoj knjižici koja je izašla u Zagrebu 1772 pod naslovom »Betegujuche sivine Vrachitel« itd.[3]) U »Predgovoru k chtavczu« preporučuje se i molitva i primena naukom utvrđenih mera za lečenje bolesne marve i živine. Naprotiv, »... vszakojachkem baianyem szvoju marhu zvrachiti bi radi, kaj vendar neszamo nevuchine, nego blagoszlova Bosjega od hise tiraju, ker veksu nyegovu szerditoszt nasze vleku, zato ova knisicza vuchi, y kase, odkud vszaki sivinszki beteg dohagya, kaksze poznati u zatimsze zvrachiti more«.

U protokol su umetnute napisane na posebnim listićima beleške obračuna sa kmetovima vlastelinstva Ščrbinec iz 1840. i jedan inventar pokretnog dobra tog vlastelinstva iz ranijeg vremena, te najzad zabeleške kućnih troškova. Sve ovo daje uvid u gospodarske prilike onog doba, u cene predmeta i namirnica, napokon u način života mladih plemića (u ovom konkretnom slučaju Donata i Kazimira Kiša). Poneki predmeti pokućstva, spomenuti u inventaru ne samo da postoje, nego nalazi se u Ščrbincu na istim mestima kao i pre više od sto godina!

Ova dokumenta pretstavljaju zanimljivu građu za hrvatsku kulturnu i privrednu istoriju. Mislim da se još može pronaći takve građe i u obiteljskim arhivima, i u Zemaljskom, i u Nadbiskupskom, kao i u samostanskim arhivima. Tek na osnovi veće količine iste građe može da se izvrši rekonstrukcija socijalne i kulturne prošlosti našeg naroda. Ali, na žalost, ova grana domaće istorije ostaje prilično zanemarena, a o tome sam pisao i u »Narodnoj Starini«.[4])

Pa i ovom prilikom hoću da skrenem pažnju naše kulturne javnosti i nadležnih državnih faktora na sledeću činjenicu. Prolazeći više puta po Hrvatskom Zagorju i posećujući pojedine obitelji, čiji su pređi nekada igrali stanovitu, ponekad i znatnu istorijsku ulogu, a čija su vlastelinstva pretstavljala nekad središta socijalno-privrednog života i originalne domaće kulture, ja sam se »pod starimi krovovi« sa bolom mogao uveriti, kakve su goleme količine starih spisa propale bez traga ili su, u najboljem slučaju, negde razbacane da propadnu konačno prvom zgodom, odnosno nezgodom. Mislim da se možda pojedine vrste istorijskih dokumenata znatne vrednosti specijalno za kulturnu, odnosno socijalnu povest mogu poglavito naći samo u starim kurijama, koje sve više izlaze iz ruku prijašnjih vlasnika i sve više propadaju i u rukama poslednjih izdanaka starodrevnih plemićskih loza. A bila bi zbilja šteta za domaću istoriografiju, a prema tome, napokon, i za nacionalnu kulturu uopće, ako sve ovo propadne. Trebalo bi pokupiti i spasti ono, što se još prikupiti i spasti može...

Dr. Aleksije Jelačić.

---

[1]) Ovo vlastelinstvo bilo je sve do poslednjih godina u baštinskom posedu obitelji Kiš-Šavlovečkih, kojoj je pripadalo od prastarog vremena. Donacija Ferdinanda III iz god. 1653 potvrđuje »Gabrieli, Joanni et Petro« Kišima ovaj posjed. Original nalazi se sada u Ščrbincu, svojini iste obitelji od g. 1600 (u svojinu te obitelji dospeo je usled bračne veze jednog Kiša sa poslednjom predstavnicom izumrle familije Bužanić, kojoj je Ščrbinec darovao kralj Matija Korvin god. 1492; overeni u Kaptolu Zagrebačkom prepis ove darovnice čuva se isto tako u Ščrbincu).

[2]) Up. Milivoj Vežić — Urbar Hrvatsko-Slavonski, Zagreb, 1883; Aleksije Jelačić — Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848—1849, Zagreb, 1925, (naročito str. 30. i sl.)

[3]) Betegujuche sivine vrachitel to jeszt szuprot vszakojachkomu sivinszkomu betegu hasznovita, vnogo puti probuvana, ter isztinszka znaidena Vrachtva iz vszakojachkih knig zvelikum marlivosztium zebrana, na horvaczki jezik obernyena, ter od jednoga obchinszkega vszega orszaga, navlasztito pako sziromahov haszni lyubitela naszvetlo dana. V Zagrebu, stampana po Antonu Jandera Letto 1772.

Ovu knjižicu našao sam takođe u Ščrbincu.

[4]) Aleksije Jelačić — Narodne tegobe i želje u Banskoj Hrvatskoj 1848, »Narodna Starina«, VII, str. 65, i separat, Zagreb, 1930.

SLIKA ZAGREBA IZ GODINE 1843.

Iz prve polovine XIX. stoljeća imademo vrlo malo dobrih prikaza Zagreba sve do vremena prvih fotografija. Zato je tim dragocenija slika, reprodukcija nekog čelikreza (tzv. nado-reza, Stahlstich) iz godine 1843., koju je poslao g. A. E. Brlić tajnik arheološkog kluba »Mursa« iz Osijeka.

Slika se odlikuje razmjerno velikom toč-

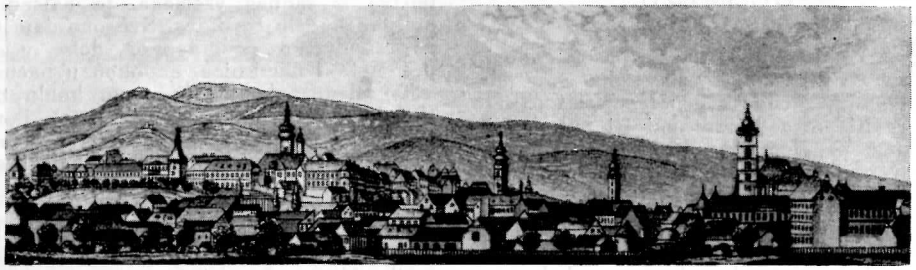

nošću, a snimljena je tamo u donjem dijelu današnje Petrinjske ulice. Na desno u kutu pred katedralom stara je »petrinjska« vojarna (danas palača Hipotekarne banke), a ono do nje je današnji Zrinjski trg. Donji je grad još puko selo, kako ga poznajemo još i dvadesetak godina kasnije za vrijeme prve izložbe u Zagrebu. Stara gornjogradska gimnazija još je jednokatnica, a pod njom stupovi vrtne gradnje Felbingerove u nekada Dömötorffyjevoj kući u Ilici br. 10. Kasnija realka — nekada kuća prof. Lj. Jelačića — na mjestu bivše kapucinske crkve još je u starom obliku, dok je drugo još i danas u bitnom onako, kako je onda bilo.

Gjuro Szabó

PUBLIKACIJE.

Dr. Branko (Filaret) Granić, Die privatrechtliche Stellung der griechischen Mönche im V. und VI. Jahrhundert (S. A. Heisenberg-Festschrift, »Byzantinische Zeitschrift« 1930.).

Mnogo uvaženi domaći i u stranom svijetu nauke također već odlično zapaženi vizantolog, sada profesor patristike u teološkom i vizantologije u filosofskom fakultetu universiteta u Beogradu, produžio je citiranim člankom niz svojih studija iz područja historije pravnih osnova u životu sredovječnih monaha vizantiske sfere.

Autor u pristupu ogleda bitnost prvotnog monaškog života u bijegu iz postojećeg ljudskog društva u osamu i pustinju, kao i u samostane, upravo u odricanju vremenitih dobara. Konsekventno je tome slijedilo i odudaranje od postojećih normi postojećeg sistema profanoga društva, te su na mjesto privatnog prava (s kojim su monasi bili vezani prije ulaska među kaluđere) nastupala vremenom poslije još jače naglašena tri elementa u monaškom životu: bezuvjetna subordinacija *(ὑπακοή, ὑποταγή)*, celibat *(παρθενία* i apsolutno siromaštvo *(ἀκτημοσύνη)*.

Nego načelno odricanje monaha od profanoga svijeta ipak se napokon tokom vremena nije moglo izvršiti posvema i u apsolutnoj formi. Ublaženje je nastupilo učešćem monaha u religioznim i crkvenopolitičkim akcijama, a zatim i miješanjem u crkvene sporove, pa i u svjetske stvari. Država je bila iza izvjesnoga vremena onaj faktor koja je insistirala da između monaha i postojećeg reda u ljudskom društvu normira izvjestan modus. No i crkveno je zakonodavstvo uticalo početkom IV. stoljeća, da s tendencijom spreči širenje strogo monastičkog nazora o svijetu i načelâ asketske etike u širim slojevima vjernika, no u drugu ruku i obratno prodiranje svjetskoga duha u monaške redove.

Pisac prikazuje pravne posljedice koje je proizvodio ulazak u samostanski stalež a prema pravnim normama poznorimskoga zakonodavstva u području privatnoga prava. Država je u to vrijeme već bila pripoznala u punom opsegu stanovište monaha i normirala za monahe izvjesne pravne norme što se tiče familijarnoga i baštinskoga prava. Na području bračnoga prava pristupanje je u monaški čin izazivao pravni učinak apsolutne nemogućnosti sklapanja braka, prema tomu i zaruka, te su i zaruke sklopljene prije ulaska u kaluđerstvo smatrane kao ne važeće u pogledu bilo kojeg slučaja u vezi s materijalnim imanjem. Ako, dalje, jedno lice iz supružanskoga para stupi u manastir brak je bio ipso facto razrješen bez obzira na formalni pravni razvoj razvoda braka, analogno slučaju fizičke smrti jednoga od supruga. Justinijansko zakonodavstvo htjelo je da pitanja materijalne naravi riješi na zadovoljstvo obih strana. Ako bi se pak zamonašilo oboje iz bračnoga para onda bi važio status quo ante matrimonium. Obzirom na odnošaj oca i djece u povodu ulaska u monaški čin patria potestas je ipso jure također prestajala, a valjada je i obratno važilo za dječje dužnosti u slučaju, kada bi se otac zakaluđerio. Djeca su se smjela zamonašiti i bez dopuštenja oca porodice, a nije ih prema tome mogao ni vraćati iz manastira. Pripadnost monaškoj općini davala bi imunitet prema tutorstvu i kurateli, no to nije važilo za monahe koji su živjeli izvan samostana.

Načelo apsolutnoga siromaštva isključivalo je sposobnost testiranja i baštinstva. Autor navodi dva značajna primjera iz izjava dvojice monaha u V. stoljeću. Neki Arsenios htio je razderati prezentiranu oporučnu ispravu koju mu je donio činovnik pokrajinskoga suda a prema kojoj je postao universalan baštinik nekog svog rođaka. To je htio učiniti s motivacijom »*ἐγὼ προ ἐκείνου ἀπέθανον, αὐτὸς δὲ ἄοτι ἀπέθανεν*« a jedan drugi anonimni monah, kad su mu priopćili, da je njegov otac na samrti i da je potrebno požuriti se roditeljskoj kući a da bi mogao preuzeti baštinu izjavljuje (nešto neobično za tip antičkog čovjeka) »*ἐγὼ πρὸ ἐκείνου ἀπὲθανον τῷ κόσμῳ, νεκρος ζῶντα σὺ κληρονομεῖ*«. Ali unatoč ovakovih strogih nazora bilo je i oportunističkih monaha u stvarima baštinjenja, te su i ako u ograničenoj sposobnosti ipak testirali i baštinili. Imanja kaluđera i monahinja koji su umrli ne ostavivši svoju »posljednju volju« pripala bi manastiru. Justinijansko zakonodavstvo modifikovalo je sposobnost monaških lica u pogledu testiranja i baštinjenja tako n. pr. što je takovo lice smjelo prije ustupanja u monaški red raspoložiti svojim imanjem, inače mu je to pravo propadalo. Djeca su imala pravo na četvrtinu imanja, ali su roditelji mogli dati i više. U oba slučaja manastir je bio korisnik. Novella 155. c. 38. ublažila je ovu ustanovu na taj način, što je roditeljima i poslije zamonašenja ostavila pravo, da odlučuju u stvarima svog imanja u korist djece ili samostana. Ako bi pak takva monaška lica umrla bez oporuke djeci bi pripadala pars debita (t. j. jedna četvrtina), ostalo je išlo manastiru u korist, dok su ostali rođaci bili isključeni. Time što se neko zamonašio nije sada bio razlog da kao testator može isključiti dijete i roditelje iz baštine. Constitutio godine 531. i Novella 155. c. 37. određuje da samostanci dokle god su u službi Crkve mogu uživati izvjesna imanja, ako dohodak upotrebljavaju u crkvene svrhe, dotično ako imetak oporučno namijene Crkvi. No, ako rečena lica vremenom napuste manastir, imanja stečena na način predvidjen u pomenutim uredbama prelaze manastiru. Iznimka se tiče jedino otkupa sužnjeva ili alimentacije siromaha i potrebnih.

Pisac studije daje zatim vrlo naučan résumé i kritiku citiranih pravnih ustanova. Potom se osvrće na monaški uvjet siromaštva te konstatuje kako su postupala lica koja su namjeravala da se zamonaše: testamentom ili darivanjem likvidirala bi svoja imanja: djeci, rođacima, siromasima, potrebnima, pa dakako i u crkvene svrhe. Praksu koja je trajala oko dva stoljeća kodifikovao je Justinijan... Pravno uzevši monah nije imao pravo vlasnosti i posjeda osim u slučaju višega stupnja asketskoga savršenstva, a u raspolaganju imetkom evidentno je, da je to činio prije ustupa u čin. I u području obligacionoga prava monasi i manastiri bili su nesposobni, dok su prije justinijanske kodifikacije vjerovatno imali to pravo.

M.

BILJEŠKE

* Maja o. g. umro je na francukoj Rivijeri ruski emigrant Aleksander Aleksandrović Ostafjev, (sticajem je prilika bio postao i suradnik našeg časopisa (sv. 12.); opisao je, naime, svoje učestvovanje kao medicinara-dobrovoljca (pod vodstvom generala Černjajeva) u ratu Srbije g. 1876. Bilo mu je tada istom 18 godina. Rodom je bio iz bogate aristokratske porodice u nižegorodskoj guberniji, a pripadao je jednom naročitom neke vrste nacionalističkom ruskom naraštaju, kasnije je zapao među revolucionere, izdržao internaciju pod nadzorom policije, a sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća stupio je u »zemstvo« u kojem se je vidno istaknuo. Nije bio neki zaneseni slovjenofil, ali su njegovi naraštaji umjeli da polaze kao dobrovoljci i Garibaldiju u pomoć a zatim, kada i Ostafjev, protiv Turčina.

* Ljetos je na terrainu područja Metohije boravio kustos skopskog Etnografskog Muzeja g. Svetozar Raičević u svrhu proučavanja porijekla, starosti i običaja stanovništva u Metohiji. Zanimljiva, zaostala primitivna sredina pružila je uvide značajne za napredak domaće etnografije. Po svemu se čini, da je srpsko stanovništvo u tom kraju starije od arbanaškog, i kod njega se mogu uočiti etape migracija. Kao uzrok se navode povlastice. Arbanasi su prodirali kao katolici, a potom poprimali islam. Slijedilo je, pod pritiskom, iseljavanje srpskog življa u pravcu Topličkog kraja. Gdje koja danas čisto arbanaška sela odr-

žala su srpska imena sela (Novo selo, Studenica, Suvo grlo, Radulovac i dr.) Suviše Arbanasi upotrebljavaju i termine »selište«, »kućište«, »plandište« itd. Međutim je, unatoč bivšeg zuluma, vrlo malen broj Srba koji se je »poturčio«. Kod Arbanasa katolika u Metohiji slavi se i »slava« (3 dana). Gusle drže po kućama stanovnici svih triju vjera, i na arnautskom jeziku opijevaju se u pjesmama i srpski junaci, naročito Kraljević Marko. Razumije se, da su spomenici pravoslavne crkvene kulture i u ovom kraju znatan objekt naučnog istraživanja, i biće vrlo važna studija kada g. Raičević literarno obradi rezultate ljetošnjih svojih izučavanja na metohijskom terrainu Stare Srbije.

* Još polovicom marta o. g. osnovano je u Jajcu na ponuku bana vrbaske banovine g. Svetislava Milosavljevića Društvo za očuvanje starina. Historijskog, arheološkog materijala ima na pretek u gradu i u okolici. Ističe se na pr. jedan rimski mythraeum iz III. stoljeća većih razmjera nego li i u glasovitom Ptuju. I predhistorijskih nahođaja ima u izobilju, pa tu je, napokon, iz narodne historije poznati tvrdalj residencije posljednjih bosanskih kraljeva. Društveni se odbor ovako konstituisao: pretsjednik g. Fedor Šlajmer, direktor tvornice Elektrobosna; potpredsjednik veleč. g. fra Jaroslav Jaranović; tajnik g. Alois Mandelc, priv. čin.; knjižničar g. Rude Slunjski, školski nadzornik; blagajnik g. Josip Sučić, priv. čin.; čuvar starina g. Ivan Peršić, priv. čin.; članovi uprave: gg. dr. Ć. Brkić, Stanko Korajzl, Dušan Kosovljanin, Stevan Zvicer, Jovan Tomašević i Smail Hadžiosmanović. I »Narodna Starina« želi mladom jajačkom starinarskom društvu najbolji uspjeh u kolu sličnih nastojanja širom naše zemlje.

* G. prof. dr. Tomo Smiljanić, narodni poslanik i suradnik našeg časopisa upozorava u odlično uređivanom skopskom tjedniku »Vardar« (I. br. 14.) na »Dva lepa naša stara pečata«. To je lijep doprinos domaćoj i onako još vrlo skromnoj sfragistici (sa 2 faksimila). Pečati su bili u južnim današnjim krajevima kao i u Bosni, kao i u turskoj Srbiji ili kmetova (glavara) ili pojedinaca, mali, od srebra ili od bakra, gdjekad i na prstenu. U analfabetskoj sredini u pravnom su životu bili uvijek dobro došli. Natpisi su kod Srba srpski n. pr. Ja Krste kmet Bituški. Međutim pečati crkava i manastira bili su znatno veći; jezik grčki i slavenosrpski. »...pečati su izišli iz upotrebe — zaključuje pisac svoj članak — i davno pogubljeni. Do ovih pečata smo došli u jednoj skopskoj antikvarnici u kojoj su se, ko zna kakvim čudom, sačuvali kalupi po kojima su ti pečati rađeni.

* G. Milan G. Keser upozorio je u »Novostima« (11. XI. 1932.) na tri portreta knezova Blagajskih u zamku Pišece, vlasništvo barona Buttlera, 14 km. sjeverno od Brežica. Kako galerija predaka pišečkog grada ne pretstavlja rod sadašnjeg vlasnika misli g. Keser da bi zagrebačkim muzejima bilo lako da dođu u posjed tih slika. »Ako sam dobro informiran, bila bi zato sada hora«.

* Istorijsko Društvo u Beogradu održalo je 17. XI. svoju VIII. redovnu sjednicu. Dnevni red je imao ove referate: 1) dr. St. Stanojević: a) Luccari o telu kneza Lazara; b) Poreklo Arsenija I. — 2) dr. Dušan J. Popović: O Ustanku 1804 godine kao hajdučkom poslu.

* 8. XII. 1932. proslavio je naš suradnik i zaslužni povjerenik »Narodne Starine« u Dubrovniku g. dr. N. Zvonimir Bjelovučić u krugu svojih štovatelja tridesetgodišnjicu svoga javnoga rada. I naš časopis pridružuje se srdačnom čestitkom.

* U vezi s člancima dr. I. Ostojića »Povaljska opatija« (»Narodna Starina« sv. 22., IX. str. 149.) i dr. I. Bulića »Po koncu« (»Narodna Starina« sv. 25., X. str. 112.) publikovao je dr. Mirko Vrsalović jedan feuilleton u »Obzoru« (1931. br. 294.) pod naslovom »Riječ »konac« u vrelima s otoka Brača«.

* Javljaju iz Jajca da se ondje o. mj. pojavio misteriozan stranac koji je potajice, navodno uz pripomoć nekih planova, tražio šupljine u gradskim bedemima; šta više, on je izvjesnoga dana pokušao budakom da kopa neki prolaz. Biće da se radi o čovjeku koji je uvjeren da se u zidinama tvrđave krije zakopano blago. Dosad je to, međutim, bio samo loš račun vjerovatnosti koji je proistekao iz vrlo raširenoga praznovjerja, jednog veoma opasnog neprijatelja arheologije. No u drugu ruku i ovi negativni tipovi služe kao memento »pozvanima«, kad njihova pažnja na čuvanje i istraživanje starinâ nešto jenja.

„NARODNA STARINA" sv. 28., XI. knj., 2. br.

U ZAGREBU, 24. XII. 1932.

VLASNIK, GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:

Dr. JOSIP MATASOVIĆ

PROF. UNIV. U SKOPLJU.

TISAK „TIPOGRAFIJA" D. D., ZAGREB

GLASOVI ŠTAMPE

»Kršćanska Škola« (Zagreb, god. XXXVIII. br. 2.) »... »Narodna Starina« sv. 27. sadržajem bogata kao i sve predašnje. Pa ipak se bori s novčanim poteškoćama. Nije nam nikako na čast!... Najtoplije preporučujemo«.

»Преглед« (Sarajevo, X. sv. 121.): »... »Narodna Starina« je, neosporno, jedna od najinteresantnijih naših periodičnih publikacija«.

»Savremena Škola« (Zagreb, VIII. 1—2): »... U svakom svesku naći će učitelji dosta toga što će ih interesirati, pa toplo preporučamo ovaj naš časopis koji se intenzivno bavi našom kulturnom historijom i entografijom«.

»Narodna Obrana« (Djakovo, XV. br. 3.): »... Kao što se mnogi drugi listovi bore za svoj opstanak, tako ovaj naš vrijedni i (sadržajem) bogati. Iznosi mnogo materijala iz svega što zadire u narodni život. Prekapa ono što bi propalo i skrilo nam za uvijek mnogu lijepu stranicu naše povijesti. Zato je potrebna pomoć sviju rodoljuba, učenih napose, jer je zaista bolno, kad netko uništava sam sebe. A to mi radimo, pustimo li da prestane »Narodna Starina«.

»Jugoslavenska Zastava« (IV. br. 10. Osijek): »... U tom časopisu sarađuju naši najpoznatiji naučenjaci, pa bi »Narodna Starina« punim pravom zaslužila, da joj čitava naša javnost posveti najveću pažnju. Sadržaj svakog pojedinog sveska pruža bogato i nadasve poučno štivo za proučavanje kulturne historije i etnografije našega naroda... Našim čitateljima preporučamo najtoplije »Narodnu Starinu«, jer ova revija odista ispunjava jednu prazninu naše naučne literature i doprinosi mnogo upoznavanju starina našega naroda«.

»Požeške Novine« (XII. 6.): »... Mi smo opetovano tvrdili, da je »Narodna Starina« revija, koja ne bi smjela uzmanjkati u svakoj našoj inteligentnoj i patriotskoj kući pa to opetujemo i sada«.

»Vinkovački Tjednik« (VIII. br. 7.): »... Drugi narodi bi bili ponosni na časopis ovako velikih kvaliteta, za koje nema kod nas dovoljno razumijevanja. Od srca preporučamo svima, kojima je stalo do napretka naše kulture, da se pretplate na ovu reprezentativnu reviju u kojoj surađuju najbolja pera naše savremene historijske i etnografske nauke«.

»Vardar« (Skoplje, II. 59.): »... Uz najteže materijalne prilike taj je časopis, blagodareći energiji i neumornom radu njegova osnivača i glavnog urednika, ušao već u drugu deceniju. Međutim, karakteristično je za naše prilike da nema materijalne mogućnosti, da se završe i objave izvesne sveske. Trebalo bi da naše kulturne institucije pomognu izlaženje N. S.«.

»Slobodna Riječ« (Sarajevo): »... »Narodna Starina«, časopis za povijest i etnografiju južnih Slovjena. Izlazi 4 puta godišnje, u Zagrebu. Urednik g. Dr. Josip Matasović, profesor univerziteta. Ova revija štampa se u vanredno lijepoj tehničkoj opremi, na finom papiru, a donosi radove naših najpoznatijih pisaca. Revija je odlično uređena, te je, bez sumnje, jedina ove vrste na cijelom Balkanu. Kulturna povijest južnih Slavena u svjetlu tradicija i historijskih činjenica obrađena je i prikazana sa strujnim poznavanjem. Sve su to stranice koje se ne zaboravljaju. Stranice koje nam dovoljno osvjetljuju zamračene historijske događaje pod mikroskopom nauke i najnovijih proučavanja. Časopis je samo za preporuku«.

»Hrvatska Straža« (Zagreb, II. br. 220.): »... Ovaj članak u »Narodnoj Starini« (Gj. Szabó, Knjiga o starom Zagrebu) najtoplije preporučujemo svima, kojima je drag grad ispod Sljemena. Zanimljiv je kao dobra pripovijest, a poučan u mnogim stvarima kao dobra basna... Naša javnost bi svakako morala posvećivati veću pažnju »Narodnoj Starini«, jer je ona, doista, odličan zbornik naše historije, a naročito kulturne historije«.

»Kršćanska Škola« (XXXVII. 64.): »... Krasnoj toj reviji nije nijedna stvar u narodu tako sićušna, da je ne bi našla i nama je prikazala. Potpomognimo »Narodnu Starinu«.

»Obitelj« (1933. br. 17.): »... Sveučilišni profesor dr. Matasović stekao je u naučnim krugovima veliko priznanje izdavajući uz velike financijske napore ovaj časopis, koji bi zaslužio, da nađe čitalaca u svim inteligentnijim krugovima radi obilja nada sve vrijedne i zanimljive građe, što je u svakom svesku donosi o našem narodnom životu, umjetničkim starinama i etnografskim zanimljivostima sviju naših krajeva... Preporučamo ovu odličnu reviju svim našim čitaocima, koji imadu zanimanja za narodni život u prošlosti«.

FILIJALA POŠTANSKE ŠTEDIONICE U ZAGREBU.

PRIZNANICA

Popunjava uplatilac.

na iznos od _____ Din. ____ p.

slovima Dinara

uplaćen danas
na ček. račun br.
Ime vlasnika ček. računa: 34.420

„Narodna Starina", Zagreb.

Uplatni br. po dnevniku .....

Naplaćena taksa Din. ..... p ____

Potpis službenika

Obr. Š. Br. 106 „Uplatnica"

FILIJALA POŠTANSKE ŠTEDIONICE U ZAGREBU.

IZVJEŠTAJ

vlasniku čekovnog računa

Popunjava uplatilac.

Iznos od _____ Din. ____ p.

uplatio je

Ime uplatioca

u korist ček. računa br.

34.420

„Narodna Starina", Zagreb.

Dana .....

Obr. br. 106 Š.

FIL. POŠTANSKE ŠTEDIONICE U ZAGREBU.

TEMELJNICA

za knjiženje

Popunjava uplatilac.

Iznos od _____ Din. ____ p.

Uplatio je _____

_____

_____

na ček račun br.

34.420

Dana _____

Uplatni br. po dnevniku _____

Ovaj dio ostaje kod Štedionice i na njemu se ne vrše saopćenja vlasniku čekovnog računa.

Prostor za saopćenja vlasniku računa.

Ovom čekovnom uplatnicom može izvršiti uplatu na blagajnicama Poštanske štedionice ili njenih filijala ili na svima poštama u Kraljevini Jugoslaviji svako lice do neograničene svote i bez dokaza istovjetnosti.

Popunjavanje uplatnice vrši sam uplatilac i to ili rukom (samo mastilom), ili štampanjem ili pisaćom mašinom. Priznanicu potvrđuje blagajnica Poštanske štedionice ili pošta i vraća je uplatiocu. Datum na uplatnici mora odgovarati danu uplate.

Priznanica je potpun dokaz izvršene uplate za račun vlasnika čekovnog računa, kad je snabdjevena uplatnim brojem, potpisom ovlaštenog službenika pošte ili Poštanske štedionice i otiskom žiga.

Nejasno popunjene, poderane, uprljane, ispravljene ili brisane čekovne uplatnice pošte ne smiju primati.

»TIPOGRAFIJA« D. D. ZAGREB